

Žemė ir asmuo: erdvės užvaldymas Dubingių mikroregione XIV–XVI amžiais¹

Rimvydas LAUŽIKAS

Straipsnyje tiriamas istoriškai kintantis geografinės erdvės suvokimas, asmens ir erdvės santykis. Pasitelkus G. J. Hosperso teoriją apie kūrybines erdves, aptariami erdvės teritorializacijos bruožai Rytų Lietuvoje ir Dubingių mikroregione. Tyrimo tikslas – detaliai tiriant vieno – Dubingių – mikroregiono raidą, išryškinti skirtingus istorinės erdvės diskursus. Tai tam tikri žinių, idėjų ir patirties organizavimo būdai, susiję su konkrečiais istoriniais kontekstais ir įgalinantys skirtingas tikrovės interpretacijas.

Prasminiai žodžiai: istorinė erdvė, erdvės personalizacija, Dubingių mikroregionas, teritorializacija, socialinė raida.

Įvadas

Erdvė ir laikas šiuolaikiniame moksle, ypač fizikos ir astronomijos tyrimuose, yra skiriami prie svarbiausių tikrovės dimensijų. Šios dimensijos ne mažiau svarbios istorijos ir archeologijos mokslui bei paveldo suvokimui. Paveldas, t.y. iš praeities atkeliaujantys artefaktai bei ekofaktai, yra pagrindinis praeities visuomenių pažinimo, taip pat istorijos ir archeologijos mokslinių tyrimų šaltinis. Istorinė erdvė ir laikas yra svarbi paveldo objektų gyvavimo ciklo dalis, padedanti juos identifikuoti ir aiškinti, o šaltinių datavimas ir priskyrimas konkrečiai geografinėi erdvei įgalina tolesnes jų mokslines interpretacijas. Jau yra susiformavę pagalbinės istorijos mokslo disciplinos – istorinė geografija, istorinė kartografija, istorinė chronologija. Vis dėlto interpretuojant kurio nors laikotarpio erdvę dažnai tarsi nepasitebimas „žmogiškasis faktorius“ – šioje erdvėje vienu ar kitu laikotarpiu gyvenę asmenys. Laiką ir erdvę atskyrus nuo to meto žmogaus ir mėginant juos suvokti pasitelkus mūsų pačių, XX–XXI amžiaus žmonių, mentalines kategorijas, mokslinės interpretacijos gali tapti nekorektiškos. Pavyzdžiui, įprasta manyti, jog viduramžiais buvo naiviai įsivaizduojama, esą pasaulis yra blyno formos ir laikosi ant trijų banginių. Žymus italų medievistas Umberto Eco gražiai atskleidžia to-

kio vertinimo nepagrįstumą. Kad žemė yra apvali, įtarė Aristotelis, o moksliskai tai nustatė graikų matematikas ir geografas Eratostenas III a. pr. Kr., tai žinojo Dantė Aligjeris, Origenas, Ambrozijus, Albertas Didysis, Tomas Akvinietis, Rogeris Baconas ir, be abejonės, Kristupas Kolumbas. Toliau U. Eco klausia: „...kodėl paplito mintis, kad viduramžiais žemė laikyta plokščiu skrituliu? VII amžiuje Izidorius Sevilietis apskaičiavo, kad pusiaujo ilgis yra aštuoniasdešimt tūkstančių stadijų. Taigi, jis galvojo, kad Žemė yra rutulys. Tačiau būtent Izidoriaus rankraščiuose pasirodo diagrama, vadinamasis T formos žemėlapis, įkvėpęs daugelį mūsų planetos atvaizdų <...> kaip atsitiko, kad asmenys, laikę Žemę apvalia, prieš žemėlapius, kuriuose matyti plokščia Žemė? Pirmasis paaiškinimas: mes irgi taip darome. Kritikuoti tų žemėlapių plokštumą būtų tas pats, kas kritikuoti mūsų šiuolaikinio atlaso plokštumą...“² Konkrečios kultūros žmogaus proto konstruktas yra ir vadinamoji mitinė (kosmologinė) erdvė. Jos samprata darė poveikį realios, geografinės erdvės pažinimui ir suvokimui, empirinių duomenų kaupimui ir išsaugojimui. Todėl tarpdisciplininiuose praeities visuomenių, jų raidos tyrimuose vis dažniau gręžiamasi ir į to meto žmonių pasaulėžiūrą, pasaulio bei savęs pasaulyje suvokimą. Tokių tyrimų rezultatai paprastai būna nauji ir netikėti.³

Šios straipsnio tikslas – aptarti praeities geografinės erdvės suvokimą, asmens ir erdvės santykį Lietuvoje, pasitelkus vieno mikroregiono raidos modelį. Siekiama išryškinti bei aptarti kai kuriuos istorinės erdvės diskursus, kurie suvokiami kaip tam tikri žinių, idėjų ir patirties organizavimo būdai.

Tyrėjai pripažįsta, kad erdvė yra kultūrinis reiškinys, daugiaaspektis socialinis konstruktas.⁴ Šiuolaikinis geografijos suvokimas yra grindžiamas empiriniu ir eksperimentiniu tikrovės tyrimu – gamtamoksliniu diskursu, o atliekant istorinį tyrimą pasitelkiami kitokie erdvės suvokimo būdai arba diskursai. Šiame straipsnyje ir bus siekiama juos išryškinti, parodyti, jog jie

padeda kitaip suprasti, interpretuoti ir fiksuoti praeities geografinius ir kartografinius duomenis.

Istorinė erdvė Lietuvoje yra tyrinėta įvairiuose – archeologiniame, kalbotyriniame, istoriniame, geografiniame – kontekstuose. Vienas ankstyviausių šio pobūdžio darbų yra 1892 m. M. Liubavskio studija, skirta Lietuvos valstybės teritoriniam suskirstymui ir administravimui.⁵ XX a. istorinės teritorializacijos tyrimus atliko J. Jakubowski⁶, H. Lovmianskis⁷ ir I. A. Golubcovas bei V. T. Pašuta.⁸ Pokario laikotarpio istorinės kartografijos ir geografijos tyrimai apibendrinti Onos Maksimaitienės monografijoje „Lietuvos istorinės geografijos ir kartografijos bruožai“. Šioje knygoje pateikiama išsami istoriografinė Lietuvos istorinės geografijos ir kartografijos apžvalga iki XX a. paskutiniojo dešimtmečio.⁹ Naujausius ir išsamiausius šios krypties tyrimus yra atlikęs lenkų mokslininkas S. Wojtkowiakas, jo tyrimai pristatomi apibendrinamojoje monografijoje apie Užnerio Lietuvą XIV–XVI a.¹⁰ Taip pat reikšmingi Lietuvos istorikų T. Baranausko¹¹, R. Petrausko¹² ir T. Čelkio¹³ tyrimai. Rūpimos krypties tyrimai buvo atliekami ir įgyvendinant tarpdisciplininį mokslinį projektą „Lietuvos valstybės ištakos Dubingių mikroregiono tyrimų duomenimis“.¹⁴ Reikšmingas šio projekto mokslininko Renaldo Augustinavičiaus 2013 metais apgintas magistro darbas „Dubingių istorinės žemės teritorinė raida I–XV a. (archeologijos duomenimis)“.¹⁵

Senieji žemėlapiai įdomiai interpretuojami lenkų mokslininkų darbuose¹⁶, lietuvių mokslininkų R. Ragauskienės ir D. Karvelio studijoje, skirtoje Biržų kunigaikštystės žemėlapiui¹⁷, L. Briedžio Vilniaus miesto raidos kultūrologinėje studijoje.¹⁸ Tačiau „grynuosiuose“ istoriniuose tyrimuose dažniausiai remiamasi vien rašytiniais šaltiniais, menkai naudojama kartografinė ir archeologinė medžiaga, retai taikomos kompiuterinės GIS priemonės. Kiek kitokio pobūdžio – archeologų ir kalbininkų studijos, skirtos priešistorės ir istorinių laikų sandūros regionų rekonstrukcijoms.¹⁹ Analizuodami regionų istorinę geografiją, autoriai nesisistengia tiksliai atkartoti visų įmanomų rašytinių šaltinių faktografinių duomenų, bet, pasirinkę kelis esminius rašytinius šaltinius, mėgina jų informaciją susieti su archeologijos šaltiniais (piliakalnių, pilkapynų duomenimis). Kalbiniai tyrimai svarbūs siekiant rekonstruoti istoriniuose šaltiniuose minimus vietovardžius, jų sąsajas su asmenvardžiais. Ankstyviausieji šaltiniai buvo sukurti ne lietuvių kalba, jų autoriai nemokėjo lietuviškai, todėl dauguma vietovardžių formų užrašyta netiksliai ir

gali būti rekonstruojamos (susiejamos su dabartinėmis formomis) tik atlikus lingvistinius tyrimus.²⁰ Panašus tarpdisciplininis požiūris taikomas ir Lietuvos geografų tyrimuose. Pastaraisiais metais apgintos net dvi geografijos mokslo disertacijos istorinės geografijos tema²¹, kuriose labai kokybiškai operuojama geografiniais duomenimis, tačiau literatūroje ir kituose šaltiniuose aptinkami istoriniai, archeologiniai duomenys giliau neanalizuojami ir nekvestionuojami.

Kultūriniai erdvės diskursai

Praeities erdvės suvokimui svarbios dvi kultūrinės erdvės dimensijos – makroerdvė ir mikroerdvė. Didžioji erdvė yra ne tiek geografinė sąvoka, kiek kosmologinė kategorija²², atsiskleidžianti religijoje, mituose ar ritualuose. Sėšlių žemdirbių bendruomenėse ikikrikščioniškosios kosmologinės erdvės atskaitos tašku buvo asmens, bendruomenės, genties gyvenamoji vieta. Tai vieta, kurioje žmogus gimė, gyveno (savo darbu ją sukultūrinio, sukaupė empirinę patirtį) ir buvo (ar tikėjosi būti) palaidotas. Visa bendruomenei pažįstama, apgyvendinta, sukultūrinta erdvė aplink šį tašką buvo laikoma sava, o visa, kas už šios erdvės ribų, – svetima. Iš pradžių riba tarp kultūros ir gamtos, savos ir svetimos erdvės, galėjo būti gyvenvietės tvora, miško pakraštys.²³ Vėliau ribos funkcijas perėmė pilies ar miesto gynybinė siena, valstybės siena, bažnyčios šventoriaus tvora. Didžioji erdvė buvo struktūruojama pasitelkus binarines priešpriešas: arti – toli, viršus – apačia, dešinė – kairė ir t.t.²⁴ Istoriniam erdvės suvokimui svarbu tai, kad šis binarinis diskursas, atskiriantis tai, kas priklauso kultūrai, ir tai, kas „nesukultūrinta“, yra ne vien geografinis, bet ir kultūrinis, atskiriantis „savas“ ir „svetimas“ kultūras, tautas, asmenis. Dar senovės Graikijoje kitataučiai vadinti barbarais, t.y. panašesniais į gyvūnus nei į žmones.²⁵ Krikščionybė istorinę erdvę padalijo į žmogišką (žemišką, laikiną, mirtingą, velnio valdomą) ir dievišką (dangišką, amžiną, nemirtingą, Dievo globojamą). Pagal krikščioniškąją sampratą, istorija – tai gėrio ir blogio kova, kur žmogus, apsisprendamas, kieno pusėn stoti, pasirenka amžinąjį gyvenimą arba mirtį. Tuo tarpu ne krikščionys, esantys už Dieviškosios saugios erdvės ir joje vykstančios kosmogoninės kovos ribų²⁶, panašesni į gyvūnus, kurie neturi sielos, ir jiems negalioja „žmogiškosios“ (krikščioniškosios) teisės normos. Gėris ir blogis, kuris paprastai siejamas su „kitais“, bei jų kova istorijoje gali būti įsivaizduojami ir suvokiami labai įvairiai.²⁷ Tai gali būti viduramžių krikščionių kryžiaus karas prieš pagonis ar

eretikus; gerojo valdovo kova prieš blogąjį valdovą; išrinktosios tautos kova prieš kitas tautas, kurios nevertos išlikimo; komunistų partijos įkvėptos, gerosios darbininkų klasės kova prieš bloguosius išnaudotojus; taip pat ir civilizacijų konfliktai (krikščioniškosios ir islamiškosios ar judėjiškosios ir islamiškosios) mūsų laikais. Šiuo atveju erdvė tampa segregacijos šaltiniu,²⁸ „didžioji“ kosmologinė erdvė niekada nebuvo vien religinė sąvoka. Priešistorinėse ir vidurinių amžių bendruomenėse, kuriose religija vaidino neabejotinai svarbiausią vaidmenį, kosmologinis erdvės suvokimas, suformavęs kultūros/gamtos, miesto/miško ar krikščioniškojo/nekrikščioniškojo pasaulio priešstatas, darė didelę įtaką tiek žmonių tarpusavio santykiams, tiek natūraliai erdvės teritorializacijai, kartografijai.²⁹ Europos sekuliarizacija, renesanso ir naujųjų laikų mokslo „revoliucijos“, racionalizmas ir pozityvizmas susilpnino mitinį geografinės erdvės suvokimą, mitinę erdvę transformavo į kultūrinę kategoriją, ją glaudžiai susiejo su istorijos naratyvais ir tokiu būdu užtikrino aktyvų jos funkcionavimą dabartyje. Paradoksalu, tačiau istoriniais naratyvais grįstas erdvės suvokimas pakankamai ryškus net skaitmeninių technologijų pasaulyje, nes skaitmenindami kultūros paveldą siejame jį ne tiek su šiuolaikinėmis geografinės erdvės realijomis, kiek su XIX a. nacionalizmo mitų paženklinta istorine erdve. Didžiausiame Europos Sąjungos skaitmeninio paveldo portale „Europeana“ 2013 metų vasarą buvo tik 188 objektai, susieti su vietovardžiu Klaipėda, bet net 1162 objektai, priklausantys Memel miestui; atitinkamai Gdanske rasti 5777 skaitmeninto paveldo objektai, bet Danzige net 10507.

Mažoji erdvė – tai sukultūrinta, pažįstama erdvė, kurioje asmuo kaupia empirinę patirtį. Iš esmės tai yra ekologinė niša, apgyvendinta konkrečios bendruomenės, kuriai užtenka tos ekologinės nišos resursų.³⁰ Nors tai jau geografinė sąvoka, susijusi su bendruomenės praktikuojamais verslais bei asmenų socialiniu statusu, tačiau ir mažosios erdvės struktūravimą lemia keli labai svarbūs kosmologiniai, religiniai aspektai. Ir mažosios erdvės struktūravimui buvo pritaikytos kosmogoninės binarinės „savo“ ir „svetimo“ priešpriešos, ypač įdomiai atsiskleidžiančios per gamtinės aplinkos suvokimą. Remiantis šiomis opozicijomis ir empiriškai bendruomenių patirtimi, augalų ir gyvūnų pasaulis buvo klasifikuojamas į „gerus“ (naudingus) ir „blogus“ (nenaudingus, priešiškus), kuriant mitologizuotus pasakojimus, kuriuose empirinė patirtis pateikiama ir interpretuojama mitologizuotais naratyvais. Tokie na-

ratyvai atspindėjo bendruomenės priešišumą vienoms gyvūnų rūšims ir draugiškumą kitoms, priskyrė gyvūnus ir augalus „valgomų/nevalgomų“ kategorijoms ar kūrė „valgomų“ gyvūnų klasifikacijas, kurios buvo siejamos net su socialiniu statusu (aukšto socialinio statuso žmonės kai kurių gyvūnų mėsos valgyti negalėjo). Mitologizuotos mažosios erdvės struktūros galėjo būti grindžiamos antropologinėmis (pagal žmogaus kūną) ir paleoastronominėmis (pagal dangaus šviesulius) žiniomis. Pavyzdžiui, buvo mitologizuojamos pasaulio šalys (rytai, vakarai, šiaurė, pietūs, pietryčiai, pietvakariai, šiaurės rytai ir šiaurės vakarai), joms priskiriamos tam tikros savybės ir net spalvos.³¹ Dar vienas mažosios erdvės dalijimas buvo pagrįstas šventosios (sacrum) ir kasdieninės (profanum) erdvės atskyrimu.³² Šventajai erdvei neabejotinai skirtinos įvairiausios šventvietės³³, matyt, ir laidojimo vietos, kasdieninei – sodybos, keliai, dirbami laukai, medžioklei skirti miškai, žūklės ežerai, upės ir t.t. Toks mažosios erdvės dalijimas sąlygojo daugiasluoksnį praeities erdvės suvokimą – kasdienė erdvė suvokta ir ženklinta pagal vienokią logiką, o šventoji erdvė – pagal kitokią. Kasdienės erdvės sampratą veikė ir ekonominė bendruomenės išlikimo logika, tačiau pasikeitus bendruomenės gyvenimo sąlygoms, tarkim, sukrėtimų laikotarpiais, išryškėdavo jos „mitologiškumas“. Nagrinėjant praeities žmonių maitinimosi įpročius, tarkim, galimus valgyti produktus, fiksuojama ekonominių ir mitologinių argumentų kaita, kultūriškai sąlygota konkrečios bendruomenės „dieta“. Saugioje bendruomenėje maitinimosi draudimų (pavyzdžiui, nevalgyti žiurkių, arklių ar plėšriųjų žinduolių mėsos) buvo laikomasi kur kas griežčiau nei badmečiu. Ir šventoji erdvė arba šventos ir profaniškos erdvės ribos buvo sąlygotos religinio mąstymo, mentalinių tabu³⁴, nors mums jos gali atrodyti visiškai nelogiškos bei neracionalios. Todėl interpretuodami kasdienybės erdvę negalime vadovautis vien ekonomiais ar „sveiko proto“ kriterijais. Nemažai daliai kasdienybės erdvių (pavyzdžiui, keliams) suvokti būtina pasitelkti ir mitologinius kriterijus.³⁵

Išskirti skirtingi kultūriniai erdvės diskursai leidžia teigti, kad, norint suprasti LDK egzistavusį erdvės suvokimą, būtina pakankamai giliai analizuoti ikikrikščioniškosios Lietuvos visuomenės religines pažiūras bei mitologinius kontekstus. Vėlyvųjų viduramžių ir ankstyvųjų naujųjų laikų krikščioniškos visuomenės pasaulėžiūrą mums suvokti paprasčiau, nes LDK dvasiinis gyvenimas su kai kuriomis išlygomis gali būti interpretuojamas europinių tyrimų kontekste. O tyrinėjami

LDK erdvę turime akcentuoti, kad pagoniškoji mažoji kasdieninė ir sakralinė erdvė buvo labiau pliuralistinė, mažiau hierarchizuota bei susisteminta nei krikščioniškoji³⁶ su dominuojančia parapijos bažnyčia, aiškia kulto pastatų hierarchija (katedra-bažnyčia-filija-koplyčia). Kita vertus, tolerantiškas LDK valdantysis elitas XIII–XVI a. sukūrė sąlygas kultūrinėms sąveikoms tarp pagonybės (įskaitant liaudiškąjį prietaringumą), įvairių krikščionybės krypčių, judaizmo ir net islamo mitologinių erdvės diskursų.

Erdvės suvokimo daugiasluoksniškumą bei skirtingus lituanistinius jos diskursus pakankamai gerai atspindi ir dabartinėje lietuvių kalboje išlikę skirtingi žodžio „žemė“ semantiniai laukai. Žemę galime suvokti kaip:

- a) „*Saulės sistemos planetą... <...> ...pasaulį ...*“;
- b) „*...medžiagą, sudarančią mūsų planetos paviršių...<...> ...viršutinį birų (dirbamą ar kitaip naudojamą) mūsų planetos paviršiaus sluoksnį... <...> ...tinkamą augalams augti ar auginti sluoksnį, dirvožemį...*“;
- c) „*...sausumą...*“;
- d) „*...sklypą, plotą, lauką, skirtą kokioms reikmėms... <...> ...ariamą, dirbamą lauką, dirvą...*“;
- e) „*...tautos arba tautų gyvenamą teritoriją, kraštą, šalį...*“.³⁷

Asmens ir erdvės santykio požiūriu įdomiausios pasutinės dvi reikšmės, atkreipiančios dėmesį į kultūros ir gamtos, savo ir svetimų skirtį, kuri bus analizuojama ir plačiau.

Asmuo ir žemė kūrybinėse erdvėse

Erdvės ir asmens ryšių, teritorijos sampratų kaitos analizei paranku pasitelkti Gerto Jano Hosperso kūrybinių erdvių (miestų) atsiradimo teoriją, pagal kurią vienos erdvės įgyja pranašumą prieš kitas jose gyvenančių žmonių kūrybiškumo dėka³⁸. Kūrybiškumas lemia natūralių kultūrinių-geografinių erdvių (mikroregionų) susiformavimą bei galios centrų iškilimą. Šioje teorijoje išryškinama ir šiam tyrimui svarbi idėja apie svetimų, laukinės erdvės sukultūrinimą būtent pasitelkus žmogaus kuriamąją veiklą, kuri svarbi ir kultūrinės erdvės išsaugojimui. Tik jos dėka erdvė „sutramdoma“, neleidžiama jai vėl „sulaukėti“. G. J. Hosperso teorijos požiūriu, kūrybinei erdvei atsirasti būtini trys antropologiniai veiksniai: koncentracija, įvairovė ir nestabilumas. Koncentracija šiame kontekste siejama ne su žmonių skaičiumi, o su jų sąveikų intensyvumu ir tikimybe. Įvairovė siejama su galimybe skirtingų kultūrų, amžiaus, tautų, profesijų

žmonėms bendrauti, mokytis vieniems iš kitų, perimti informaciją, idėjas. Nestabilumas reiškia krizių, neapibrėžtumo, konfrontacijos ir chaoso momentus.³⁹ G. J. Hosperso nestabilumo veiksnys glaudžiai siejasi su I. Prigogino aprašomomis sistemų mutacijomis. I. Prigogino sistemų teorijos požiūriu, kiekviena sistema išgyvena tolygios plėtros (negrįžtamos evoliucijos) ir staigaus sukrėtimo (mutacijos) laikotarpius. Kiekvienu laikotarpiu sistema kinta skirtingu greičiu, tačiau tik evoliuciniai pokyčiai yra prognozuojami.⁴⁰ Geografinę erdvę su joje gyvenančiais žmonėmis, jų ūkine veikla, valdymu ir t.t. galime traktuoti kaip sociogamtinę sistemą, tad G. J. Hosperso ir I. Prigogino teorijos gali padėti paaiškinti jos raidą.

Šis teorinis požiūris glaudžiai susijęs su komunikacinės paradigmos taikymu: pagal žmonių komunikavimo galimybes galime išskirti bei apibrėžti įvairaus dydžio teritorines erdves. Šiuo požiūriu, mažiausia istorinė teritorinė erdvė, istorinis mikroregionas – tai natūraliai istoriškai susiklosčiusi kultūrinė ir gamtinė erdvė, kurios gyventojai palaiko glaudžius ryšius, artimai bendrauja.⁴¹ Mikroregionas yra natūraliai susiformavęs kultūrinis-teritorinis vienetas, kurio nereikėtų painioti su dirbtinai sukurtais valstybės ar religiniais administraciniais-teritoriniais vienetais. Natūralus mikroregionas, skirtingai nuo valstybės administracinių-teritorinių vienetų, nuo pat pradžių buvo topografiškai vientisas, jo minimalų dydį lėmė konkrečios bendruomenės galimybės išgyventi lokaloje ekologinėje nišoje, naudojant vietinius resursus, turimas technologines priemones, ūkininkavimo sistemas. Natūraliai susiformavusio mikroregiono dydis buvo nulemtas komunikacijos priemonių (pvz., keliavimo greičio). Pagal šį kriterijų galėtume skirti dvejopo dydžio natūralius mikroregionus: mažuosius ir didžiuosius. Mažasis mikroregionas – tai bendruomenės išgyvenimo, empirinės patirties kaupimo erdvė, kurią galima „apeiti“ per vieną dieną. Didysis mikroregionas buvęs sudarytas iš keleto mažesnių. Tai buvusi erdvė, turinti centrą, o jos pakraščiai nutolę nuo centro atstumu, kurį galima įveikti du kartus per dieną, t.y. nukeliauti iki mikroregiono centro ir atgal, pasiliekant laiko būtiniesiems darbams mikroregiono centre atlikti. Įvertinę priešistorės bendruomenių komunikavimo galimybes, galime išskirti joms svarbius technologinius ir gamtinius veiksnius, kurie Lietuvoje iki pat XIX a. esmingai nesikeitė. Svarbiausias komunikavimo būdas visą laikotarpį liko tiesioginis (net tuo atveju, kai informacija buvo perduodama per tarpininką žodžiu ar raštu). O svarbiausios technologinės priemonės, lėmusios

komunikaciją, buvo kelių infrastruktūra ir transportas. Gamtinės sąlygos (metų laikas, vietovės reljefas, vandens telkiniai) gali būti suvokiamos kaip „koridoriai“ ir „barjerai“, apsunkinantys ar palengvinantys komunikaciją. Pavyzdžiui, keliavimas žiemą buvo greitesnis nei vasarą, nes važiavimas ledu rogėmis yra greitesnis nei vežimu, o užšalus pelkėms ir vandens telkiniams, atsiranda galimybės trumpinti kelią „nukertant kampus“. Bandydami nustatyti mažojo ir didžiojo mikroregionų teorinius dydžius, galime pasinaudoti keliavimo greičio tyrimais⁴², kurie leidžia teigti, kad optimalus vienos dienos atstumas (jei keliaujama ieškant maisto ar reikia pasilikti laiko reikalų tvarkymui mikroregiono centre) siekė apie 20 km. Įdomūs tyrimai apie atstumo suvokimą teisiniuose dokumentuose buvo atlikti jau minėtame Renaldo Augustinavičiaus magistro darbe.⁴³ Anot autoriaus: „...atstumus galime sudėlioti į tam tikrą to meto nuotolio sampratos geografinį modelį: 1 mylia – betarpiškų kontaktų erdvė (laikoma, kad subjektas yra vietoje), 2–3 mylios – artimiausių ūkinių kontaktų zona, 4–6 mylios – vidutinis nuotolis, kuriame palaikomi kontaktai (epizodinių kontaktų erdvė), 10 ir daugiau mylių – tolimas nuotolis, svetima erdvė... <...> ... mūsų išskirtame nuotolių sampratos modelyje 1 mylios atstumą atitiktų – 7,8 km, 2 mylių – apie 15,6 km, 3 mylių – apie 23,3 km, 4–5 mylių – nuo 31,1 iki 38,9 km ir dešimt mylių – apie 77,8 km ilgio nuotoliai...“. Remdamiesi kelionės greičio ir nuotolio sampratos tyrimais teisiniuose dokumentuose, galėtume teigti, kad teorinis mažojo mikroregiono skersmuo galėjęs būti apie 10 km, o didžiojo – apie 20 km.

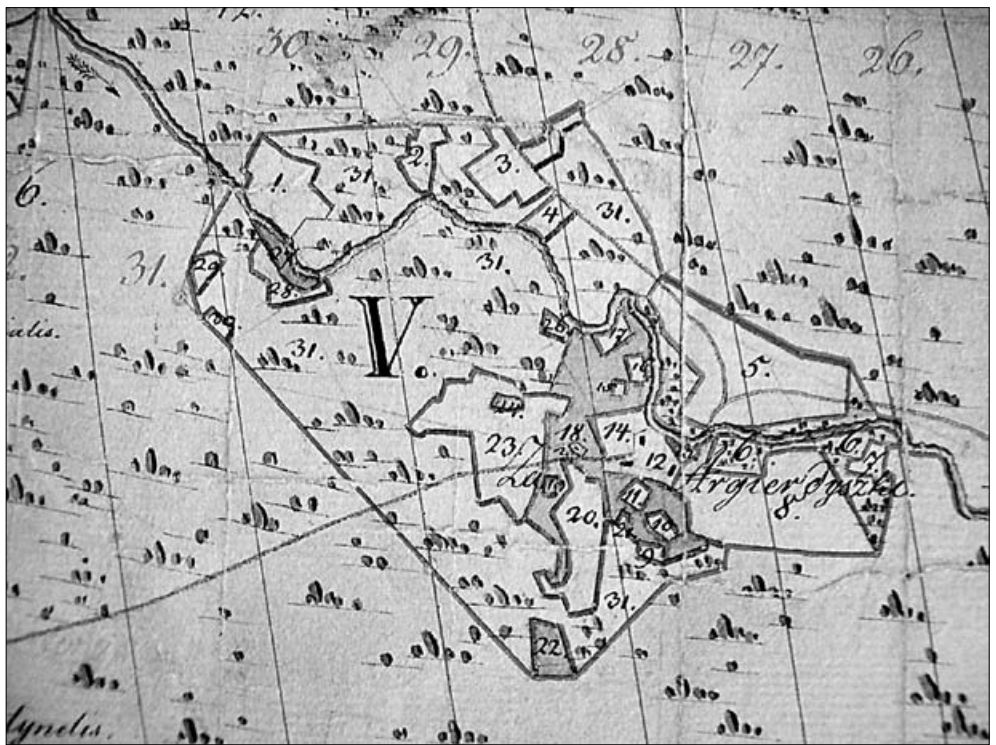
Natūralūs mažieji mikroregionai Rytų Lietuvoje⁴⁴ turėjo pradėti intensyviau formuotis senajame geležies amžiuje, tačiau jų teritorinis pasiskirstymas, dėl laikotarpiui būdingos gyvenviečių migracijos, nebuvo pastovus.⁴⁵ Viduriniajame geležies amžiuje dėl plintančios ariamosios dvilauke sėjomaina grįstos žemdirbystės sumažėjo gyvenviečių mobilumas, tad mažieji mikroregionai stabilizuojasi ir pradeda formuotis stabilus kelių tinklas. Mokslinėje literatūroje teigiama, kad Rytų Lietuvos pilkapių kultūros pilkapyių padėtis susijusi su senaisiais keliais.⁴⁶ Gyvenvietės mobilumą visiškai prarado tik su trilauke sėjomaina pagrįstos žemdirbystės diegimu. Danijoje stabilios kaimavietės atsirado XI–XII a., Šiaurės Vokietijoje ir Olandijoje – kiek anksčiau, X a.⁴⁷ Rytų Lietuvoje šio proceso pabaiga galėtume laikyti XI–XIII a. Dalis viduriniajame geležies amžiuje natūraliai susiformavusių mažųjų mikroregionų išliko iki pat naujųjų laikų. Trilaukės žemdirbystės ir

rugių išplitimas Rytų Lietuvoje XI–XIII a. taip pat sudarė sąlygas savotiškai „duonos revoliucijai“. Rugiai, derlingiausia nederlingų žemių javų kultūra, paskatino perėjimą nuo mėsa grįsto maisto prie grūdinėmis kultūromis grįstos dietos, kurioje svarbiausią vaidmenį atliko duona. Toks maisto pasikeitimas turėtų būti pastebimas lyginant geležies amžiaus ir ankstyvojo valstybinio laikotarpio gyventojų antropologinę medžiagą. Šis pasikeitimas sudarė sąlygas įtvirtinti sėslų gyvenimo būdą ir kurtis didelėms bendruomenėms. Gyvenviečių stabilumas turėjo skatinti administracinių struktūrų stiprėjimą, kurios įgaudavo įvairius pavidalus, pradedant viduriniojo geležies amžiaus vadystėmis, baigiant Lietuvos valstybe. Rugių atsiradimas turėjęs paskatinti vėlyvojo geležies amžiaus bendruomenių ideologinius pokyčius. Rugiai, kaip ir kiti žiemkenčiai, sėjami rudenį, tuo metu, kai žemė paliekama ilsėtis. Dėl to dalis pavasario sėjos kalendorinių papročių turėjo būti perkelti į rudenį. Gyvenviečių stabilumas galėjo lemti ir kitas ideologines permainas dėl sustiprėjusio asmeninio žmogaus ir jo žemės – konkrečios vietos, „locus“, tėvonijos, tėviškės – ryšio, žinomo iš viduramžių ir naujųjų laikų didikų bei bajorijos dokumentų bei naujausiųjų laikų etnografinės medžiagos. Kai Ignas Končius rašo, kad gerbtinas tik žemę turintis ir dirbantis žmogus, jis „savas“, skirtingai nei amatininkai, žydai ar čigonai, kurie yra „...be žemės, namų, akivaizdžios nuosavybės...“⁴⁸, žemės ir žmogaus santykis primena aukščiau minėtą „savos“ ir „svetimos“ erdvės skirtį.

Bandydami modeliuoti Rytų Lietuvos erdvės teritorializaciją iki Vokiečių ordino ir jo atšakos, Livonijos ordino, puolimų, galime remtis nuostata, kad pagrindinis gyvenimas XIII–XIV a. vyko neįtvirtintuose kaimuose, kurių vietos gali būti siejamos su kapinynais ir dirbamais laukais.⁴⁹ Vėlyvojo geležies amžiaus ir ankstyvojo valstybingumo laikotarpio kaimai tikriausiai buvę nedideli (vos keletas sodybų) ir skiriami pakankamai didelių žemės plotų (tai ekologinė niša, galinti „išmaitinti“ kaimą, jos dydis priklauso nuo žemės derlingumo). Intensyvesnė trilaukė žemdirbystė ir jos paskatinta „duonos revoliucija“ sumažino vieno kaimo išgyvenimui būtinos žemės plotą ir taip sudarė galimybes rasti didesniems kaimams. Keletas ar keliolika kaimų turėję priklausyti teritorinei bendruomenei (natūraliai susiklosčiusiam mažajam mikroregionui), kuris buvęs administruojamas vietinio valdančiojo elito. Laikydami atviros socialinės organizacijos idėjas (ankstyvojo valstybingumo laikotarpiu žmogaus socialinį statusą bent iš dalies lėmė jo gebėjimai, o valdžia nebuvo pavaldima), galėtume kelti

prielaidą, kad centras buvo migruojantis: juo tapdavo socialinio ir politinio lyderio sodyba (nebūtinai pilis, gal kaimas, atvirojo pobūdžio sodyba ar dvaras), o vadui pasikeitus, centras galėjęs persikelti į naujojo vado sodybą. Tokių XIV a. pradžios centrinių vietovių identifikavimui galėtume panaudoti vietovardžių etimologijos duomenis. Centrinės vietovės pavadinimas turėtų būti asmenvardinės kilmės, kur asmenvardis yra priskirtinas seniausiam dvikamienių lietuviškų asmenvardžių lingvistiniam sluoksniui⁵⁰ (1a–c pav.).

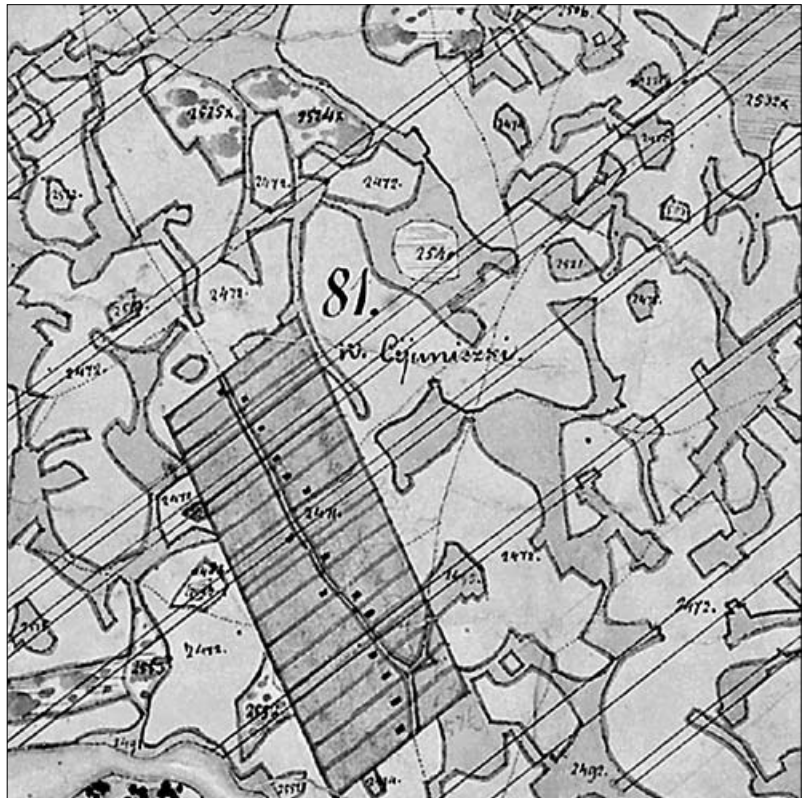
Lietuvos valstybės formavimasis XII–XIII a. sudarė sąlygas kurtis dirbtinėms „iš viršaus nuleistoms“ administracinėms-teritorinėms struktūroms. Dirbtinių administracinių-teritorinių struktūrų kūrimas papildė teorinę teritorijos ploto sampratą dar vienu elementu – minimalus admi-

1a pav. Skirtingi gyvenviečių topografijos pavyzdžiai, dirvožemių derlingumas ir ūkininkavimo būdai: Argirdiškės, kur vyravo gyvulininkystė ir miško verslai (Baranavos valsčiaus 1804 m. plano fragmentas).

1b pav. Skirtingi gyvenviečių topografijos pavyzdžiai, dirvožemių derlingumas ir ūkininkavimo būdai: Nošiškių palivarkas, kur vyravo nereguliari trilaukė ar net dvilaukė sėjomaina (Dubingių dvaro 1851 m. plano fragmentas).

nistracinis-teritorinis vienetas, jo gyventojai mokesčiais, dovanomis, duokle, dešimtaine ar kitaip turėjo išlaikyti formalizuoto teritorinio vieneto administraciją ir pagalbines administravimo struktūras. Taip atsiranda dar glaudesnis teritorinės struktūros, gyventojų ir vietos ekonomikos ryšys.

Pasikeitimus teritorinėje struktūroje turėjo sukelti Vokiečių ordino ekspansija, ypač XIV a. Jos nulemti pasikeitimai skirtingose Lietuvos vietose buvo skirtingo masto, bet bendrosios tendencijos turėjo būti panašios. Pirmiausia dėl gyventojų praradimo ir turto grobimo turėjo stipriai sumažėti teritorijos ekonominis pajėgumas (kai kurios intensyviai puolamos teritorijos ištuštėja, virsta dykromis). Užpuolimų grėsmė skatino mažųjų mikroregionų natūralią konsolidaciją aplink pilis, naujų didžiųjų mikroregionų su pilimis kūrimąsi bei jau esamų didžiųjų mikroregionų ploto augimą. Dėl gyventojų skaičiaus ir ekonominio pajėgumo mažėjimo, natūralių didžiųjų mikroregionų, turinčių išlaikyti centrinę administraciją, plotas turėjo didėti. Kitą vertus, didesni teritoriniai vienetai kėlė administravimo problemų, nes atstumai vienos dienos kelionei buvo per ilgi. Tai skatino gyventojų koncentraciją prie mikroregiono centro, o labai dideliuose regionuose – ir dalinių teritorinių vienetų atsiradimą arba dalies mikroregiono teritorijos ryšių su centru „nutūkumą“.

XIV a. pabaigoje su Lietuvos krikštu LDK teritorinėje struktūroje atsirado „naujas žaidėjas“ – dirbtinės religinės administracinės-teritorinės struktūros. Pažymėtina, kad pasaulietinės ir religinės administracinės-teritorinės struktūros skyrėsi topografiniu vientisumu. Galime teigti, kad praktiškai iki pat XVI a. Valakų reformos ir 1564–1565 m. teritorinės reformos LDK administracinis-teritorinis vienetas pirmiausia buvo suprantamas kaip teisminis, kariuomenės rinkimo ir/ar ekonominis vienetas, o ne topografiškai vientisa teritorija. Tai buvo vienam savininkui priklausančių žmonių su jų valdomis (vėliau – kaimų ir dvarų) aibė, nesudaranti topografiškai vientiso poligono. Valdų konsolidacija ir topografiškai vientisų teritorinių vienetų kūrimas intensyviai vyko XVI–XVIII a. Tačiau topografiškai padrikų teritorijų rudimentų turime iki pat XX a. Šiuo požiūriu įdomus 1554 m. Nemenčinės ir Linkmenų valsčių inventorių⁵¹, pagal kurį, pavyzdžiui, dabar šiauriau Molėtų esantis Čivylių kaimas buvo Linkmenų valsčiaus paribys, o piečiau esantys Toliejai priklausė Balninkų seniūnijai. Tokio teritorinio požiūrio relikvų galime pastebėti ir vėlesniuose dokumentuose, kur, pavyzdžiui, 1634 m. Dubingių kunigaikštystės in-

ventoriuje visa kunigaikštystė pagal žemės savininkus skirstoma į du: dvaro ir klebono valsčius.⁵² Dauguma dvarų XVII–XIX a. turėjo vadinamąsias eksteritorines valdas, t.y. valdas, kurios topografiškai nesijungia su pagrindinėmis dvaro žemėmis ir yra iš visų pusių apsuptos svetimų žemių. Pavyzdžiui, Dubingių kunigaikštystėje tokiomis „eksteritorinėmis“ valdomis buvo 1686–1795 m. dokumentuose minimi Kaušinių ir aplinkiniai kaimai, esantys šiauriau Inturkės valstybinio dvaro, prie Urkio ežero, bei piečiau valstybinio Sužionių dvaro buvę Giedraitėlių, Šarkiškių kaimai. Inturkės valstybiniame dvare 1853 m. nuo pagrindinio valdos masyvo buvo atskirti Varlynos, Altarijos, Doviatiškių, Paliepių kaimai.⁵³

Katalikų bažnyčios administraciniai-teritoriniai vienetai – parapijos – turėjo būti topografiškai vientisi, tad jų kūrimui natūraliai galėjo būti panaudojami didieji mikroregionai su senaisiais „galios centrais“, suteikiant jiems papildomą parapijos centro funkciją. Galime daryti prielaidą, kad XIV–XVI a. įkurtų parapijų teritorijos ir jų ribos atitiko ankstesniųjų XIII–XIV a. didžiųjų mikroregionų teritorijas, o ankstyvieji parapijų sudarančių gyvenamųjų vietų sąrašai gali padėti nusakyti ir istorines XIV a. LDK mikroregionų ribas. Vis dėlto galime kelti hipotezę, kad net topografiškai vientisos ankstyvosios parapijos nebuvo ribojamos linijinio pobūdžio ribomis. Parapijos teritorija, matyt, buvo apibūdinama remiantis tuo pačiu „kaimų aibės“ principu, kuris nuo vienašalių pasaulietinių administracinių-teritorinių vienetų skyrėsi tik tuo, kad vienai parapijai priklausę kaimai sudarė topografiškai vientisą teritoriją. Įdomios medžiagos apie parapijų plotą suteikia jų kūrimo bei funkcionavimo Lietuvoje dokumentai. Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro 1503 m. rašte dėl Panevėžio bažnyčios kūrimo teigiama, kad dalis Ramygalos parapijos gyventojų dėl didelio atstumo negali pasiekti bažnyčios ir meldžiasi tarp Lėvens ir Nevėžio upių esančioje saloje, „Ostrow“ vietovėje. Keliaujant dabartiniais keliais atstumas tarp Panevėžio ir Ramygalos yra 25 km. XVI a. viduryje toks atstumas iki parapijos centro laikytas per dideliu.⁵⁴ 1622 m. Jarošo Valavičiaus nuostatuose dėl Šiaulių bažnyčios lankymo yra nurodyta, kad žmonės, gyvenantys už 1 mylios (7,8 km) nuo bažnyčios, privalo lankyti mišias kiekvieną sekmadienį, gyvenantys už 2 mylių – kas antrą sekmadienį, o už 3 mylių – kas trečią sekmadienį.⁵⁵ Steigiant parapijas, Vilniaus vyskupija plėtėsi nuo centro periferijos link, kuriant naują parapiją, senosios parapijos teritorija nebuvo

apkarpoma, bet įsisavinamas naujas dar nechristianizuotas plotas. Remiantis šia logika ir teoriniu modeliu atstumai tarp kuriamų parapijų centrų turėję būti apie 20 kilometrų, parapijų plotai dideli, o parapijų tinklo tankinimas galėjęs prasidėti tik po Valakų reformos, kai, pagerėjus ūkininkavimo kultūrai, mažesnė teritorija galėjo išlaikyti savo kleboną ir bažnyčią. Be to, tik XVI a. pabaigoje parapijomis buvo „padengta“ visa Lietuvos teritorija į šiaurę nuo Vilniaus ir buvo galima papildomai investuoti į tinklo sutankinimą.

Rytų Lietuvoje, Dubingių mikroregiono aplinkoje, atstumai tarp XIV–XV a. įkurtų parapijų centrų daugiau ar mažiau atitiko aukščiau išdėstytą didžiojo mikroregiono erdvinį modelį, kai teorinis atstumas tarp centrų turi būti apie 20 km: Vilnius – Nemenčinė – apie 22 km., Vilnius – Maišiagala – apie 24 km, Nemenčinė – Dubingiai – apie 23 km., o Maišiagala – Dubingiai – apie 31 km. Didokas atstumas tarp Dubingių ir Maišiagalos parapijų paliko šiame Vilniui artimame regione nechristianizuotą „baltųjų dėmių“, todėl dar 1484 m. Maišiagalos klebono iniciatyva tinklas šioje vietoje buvo sutankintas ir maždaug 18 km nuo Dubingių pastatyta Paberžės bažnyčia, o 1503 m. įkurta Paberžės parapija.⁵⁶ XIV–XVIII a. religinio pobūdžio galios centrai ir jų raida Rytų Lietuvoje pateikiami 1 lentelėje⁵⁷.

XIV a. pabaigoje – XV a., Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto valdymo metais, iš esmės baigėsi LDK karas su Vokiečių ordinu ir didžiuliame Rytų Europos regione prasidėjo beveik 100 metų trukmės „Pax Litwana“ – stabilios visuomenės evoliucijos laikotarpis, vadinamoji galios, socialinės erdvės ir fizinės erdvės pusiausvyras⁵⁸, pagrįsta LDK dominavimu regione.

1 lentelė. Religinė teritorializacija ir religiniai galios centrai Rytų Lietuvoje XIV–XVI a.

Eil. Nr.	Vietovė	Statusas	Įkūrimo data	Parapijos įkūrimo data
1.	Alanta	parapijos bažnyčia	apie 1504	apie 1504
2.	Balninkai	parapijos bažnyčia	iki 1544	iki 1544
3.	Daugėliškis/ Seniškis	parapijos bažnyčia, po 1526 m. Senišio bažnyčia tapo filija	1511 Seniškyje, 1526 Senajame Daugėliškyje	1511 Seniškyje, 1526 Senajame Daugėliškyje
4.	Deltuva	parapijos bažnyčia	iki 1444 (1476)	iki 1444 (1476)
5.	Dubingiai	parapijos bažnyčia	iki 1430	iki 1430
6.	Giedraičiai	parapijos bažnyčia	po 1445	po 1445
7.	Inturkė	parapijos bažnyčia	1555	1555
8.	Karkažiškė	parapijos bažnyčia	1502	1502
9.	Kernavė	parapijos bažnyčia	iki 1430	iki 1430
10.	Labanoras	filijos bažnyčia, parapijos bažnyčia	1521	po 1744
11.	Linkmenys	parapijos bažnyčia	1517	1517
12.	Maišiagala	parapijos bažnyčia	po 1387	1387
13.	Molėtai	parapijos bažnyčia	iki 1522	iki 1522
14.	Musninkai	parapijos bažnyčia	iki 1522	iki 1522
15.	Nemenčinė	parapijos bažnyčia	po 1387	1387
16.	Pabaiskas	parapijos bažnyčia	1436	1436
17.	Paberžė	parapijos bažnyčia	1484	1503
18.	Salakas	parapijos bažnyčia	apie 1496	apie 1496
19.	Skiemonys	koplyčia, vienuolyno ir parapijos bažnyčia	apie 1500	apie 1500
20.	Šešuoliai	parapijos bažnyčia	1567 (1572)	1567 (1572)
21.	Širvintos	parapijos bažnyčia	1475	1475
22.	Švenčionys	parapijos bažnyčia	iki 1430	iki 1430
23.	Ukmergė	parapijos bažnyčia	po 1387	1387
24.	Utena	parapijos bažnyčia	iki 1522	iki 1522
25.	Tauragnai	parapijos bažnyčia	po 1435	prieš 1498
26.	Taurapilis	parapijos bažnyčia, koplyčia	po 1435	apie 1585
27.	Videniškiai	vienuolyno ir parapijos bažnyčia	1549	1549
28.	Vidiškiai	filijos bažnyčia, parapijos bažnyčia	1562	XVII a.
29.	Želva	parapijos bažnyčia	1477	1477

Tai buvo svarbus veiksnys, paveikęs ir teritorializaciją. Šiuo laikotarpiu vyko dirbtinių administracinių-teritorinių vienetų kūrimas ir natūrali teritorializacija. Kaip jau minėta, po Lietuvos krikšto pagoniškojoje LDK erdvėje pradėdami kurti pirmieji dirbtiniai topografiškai vientisi administraciniai vienetai – parapijos, kurios teritoriniu požiūriu konceptualizavo senuosius „didžiuosius“ natūraliai susiformavusius mikroregionus. Tačiau kartu su krikštu LDK žemės rinkoje atsirado ir „naujas žaidėjas“ – Katalikų bažnyčia, kurios fundacinės valdos kartu su valdovo bei kylančių bajorų tėvonijomis didino pasaulietinių administracinių vienetų topografinį nevientisumą. Tokią situaciją labai ryškiai matome 1554 m. Nemenčinės ir Linkmenų valsčių inventoriuje, kur 23 valakų dydžio Troškūnų kaimo žemės ribojasi su 12 kitų savininkų žemėmis, tarp jų – Žemaitijos ir Lucko vyskupai, Vitebsko vaivada.⁵⁹ Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto valdymo laikotarpiui tenka pirmieji bandymai formalizuoti topografiškai vientisas LDK administracines-teritorines struktūras – 1413 m. Horodlės privilegija sukurti pirmieji stambūs aukščiausio hierarchinio lygmens valstybės administraciniai teritoriniai vienetai dabartinėje Lietuvos teritorijoje – Vilniaus ir Trakų vaivadijos.⁶⁰ Tačiau galime manyti, kad tai buvęs daugiau formalus aktas, demonstravęs didžiojo kunigaikščio suverenitetą visai valstybės teritorijai, o ne tikslingas žingsnis kuriant topografiškai vientisus administracinius-teritorinius vienetus ar brėžiant jų ribas. Vytauto – geografinės sampratos novatoriaus – vaidmuo pabrėžiamas ir naujausiuose T. Čelkio LDK sienų tyrimuose.⁶¹

Pasibaigus karams su Vokiečių ordinu galutinai sunyko visos medinės pilys, ir natūralios teritorializacijos logika pradėta grįsti daugiausia ūkiniais, o ne gynybos veiksniais. Iš pilių „galios centrų“ vaidmenį perėmė dvarai, kurie tik labai retais atvejais buvo kuriami piliavietėse. Jų funkcijos buvo skirtingos: pilies – daugiau gynybinė, o dvaro – daugiau ūkinė. Sunkiai prieinamos piliakalnių vietos menkai tebuvo tinkamos ūkininkavimui, todėl dvarai buvo kuriami labiau ūkininkavimui pritaikytose vietose. Antrasis svarbus teritorializacijos faktorius buvo erdvės užvaldymas. XIV a. erdvės kontrolė prilygo kelių, daugiausia ėjusių palei upes, kontrolei. Didžiojo kunigaikščio Vytauto valdymo metais, pasibaigus karams su Vokiečių ordinu, ši erdvės užvaldymo logika keičiasi, įtvirtinant topografiškai vientisą teritorijos kontrolę, kai valstybė „padengiama“ valdovo dvarų tinklu, kuriame vienas dvaras nuo kito yra nutolęs maždaug vienos dienos kelionės atstumu (apie

40–50 km). Svarbiais teritorializacijos faktoriais liko keliai ir vandens telkiniai, kurie iš dalies atstojo kelius ar keliavimo orientyrus. Dėl Rytų Lietuvos geopolitinės orientacijos ypatingo dėmesio verti dideli vandens telkiniai – upės, ilgi ežerai, pelkės – riboję žmonių judėjimą šiaurės pietų kryptimi. Ten, kur šie vandens telkiniai buvo praeinami, koncentravosi žmonių ir prekių judėjimas, kūrėsi, anot G. J. Hosperso teorijos, įvairovės „karštieji taškai“, kurie sudarė sąlygas atsirasti naujo pavyzdžio „galios centrams“ – miestams ir miesteliams.

LDK įvairovės „karštųjų taškų“ kūrimasis turėjo savo specifiką. Tai lėmė ilgiausiai Europoje, iki pat XIV a. pabaigos, išlikusi pagonybė, kuri įvairovės „karštiesiems taškams“ galėjo turėti pozityvų ir negatyvų poveikį. Viena vertus, universaliojo vienatinio Dievo nepripažįstanti pagonybė skatino LDK valdančiojo elito religinę toleranciją. Pagoniškųjų dievų lokalumas ir daugiadienvystės pripažinimas padėjo lengviau priimti kitų tautybės žmones. Dėl valdančiųjų tolerancijos „kitokiems“ ir supratimo, jog politinis valdinių lojalumas yra svarbesnis nei jų religinės pažiūros, LDK sudarė palankesnes sąlygas nei kiti to meto Europos regionai įvairovės „karštųjų taškų“ atsiradimui. Tačiau miestų skaičiumi, urbanizacijos lygiu ir miestietiškos kultūros plėtra LDK (ypač jos etninė, lietuviškoji dalis) atsiliko nuo krikščioniškosios Europos. Ir šio reiškinio priežasčių galime ieškoti ilgai užsitęsusiame pagonybėje. Sėkmingam įvairovės „karštųjų taškų“ kūrimuisi nepakanka tolerantiškos aplinkos, sukurtos valdančiojo elito. Ne mažiau svarbus ir vietos gyventojų, kurie paprastai sudaro miestiečių daugumą, palaikymas. Pagonybė kaip agrarinė religija stabdė vietos gyventojų migraciją į miestus. Juk pagoniškos apeigos, skirtos javų derliui pagausinti ar gyvulių sveikatai užtikrinti, negalėjo būti atliekamos amatais ar prekyba besiverčiančiame mieste, tad pagoniškosios pasaulėžiūros atstovas tapti miestiečiu galėjo tik pakeitęs tikėjimą arba net ir mieste neatsisakęs žemdirbiško ūkininkavimo – tokį reiškinį ir stebime XVI–XVII a. Vilniuje. Pagoniškoji pasaulėžiūra galėjo pristabdyti visuomenės įvairovės augimą ir dėl kitos priežasties: jei laikysimės prielaidos, jog politeistinėms religijoms būdingas ciklinis laiko suvokimas, jis tapo papildomu veiksniu, konservavusiu agrarinę visuomenę. Prekybinėms kelionėms, monetarinei ekonomikai ir valstybės administracinių struktūrų plėtrai yra būtinas linijinis laiko suvokimas, nes minėti veiksmai neatsiejami nuo ilgesnio ar trumpesnio praeities laikotarpio įvertinimo bei ateities planavimo,

kurie cikliškaai suvokiant laiką sunkiai įmanomi.⁶² Galbūt būtent ciklinis laiko suvokimas trukdė tiek LDK valdančiajam elitui, tiek visuomenei strategiškai mąstyti, lėmė skirtingą nei bizantiškosios Rusios ir Vakarų Europos politinį kraštovaizdį.

„Pax Litwana“ laikotarpiu turėjo būti vykdoma ir vidinė kolonizacija, turėjo vėl atsikurti ir stiprėti dalis karų su Vokiečių ordinu metu sunaikintų senųjų XIV a. kaimaviečių, kurios išaugo iki pakankamai didelių kaimų, vėliau, XVI–XVIII a., virtusių miesteliais. Galime spėti, kad dauguma XV–XVI a. šaltiniuose fiksuotų gyvenamųjų vietovių buvo susietos su ankstyvojo XIII–XIV a. mikroregionų centrais, prekybos keliais, perkėlomis per upes, ežerus ir kitais jau minėtais sociogamtiniais veiksniais. Dėl administracinių sumetimų (mokesčių rinkimas, teisminiai ginčai ir pan.) XIV a. pabaigos – XVI a. pradžios kaimai greičiausiai skyrėsi nuo XIV a. pradžios tolygios evoliucijos laikotarpio kaimų gyventojų koncentracija. Gyvenviečių skaičius teritoriniame vienete turėjęs būti santykinai nedidelis, o gyventojų skaičius gyvenvietėje – santykinai didelis. Panaši apgyvendinimo logika ir situacija turėjusi išlikti iki pat XVII a. vidurio karų.

XV a. pirmojoje pusėje – XVI a. pradžioje turėjusi formuotis ir topografiškai vientiso, linijinėmis sienomis apibrėžto pasaulietinio administracinio-teritorinio vieneto samprata. Teigiama, kad šiuolaikinio pavyzdžio linijinės ribos pirmiausia pradėjo formuotis nedidelėse teritorijose ir vietinėse bendruomenėse kaip kiemų, kaimų ar parapijų ribos, o didesnių teritorinių vienetų ribos – „sienos“ buvo grindžiamos smulkiųjų teritorinių vienetų ribų apibendrinimu.⁶³ Teritorinio vieneto ribos samprata XIV–XV a. pradžioje greičiausiai buvusi kiek kitokia nei šiais laikais. Naujaisi Romos imperijos sienų (*limes*) tyrimai rodo⁶⁴, kad jos atlikę ne tiek gynybines, kiek žmonių judėjimo kontrolės funkcijas, panašias į tas, kurias atliko minėtieji vandens telkiniai. Romos pasienio garnizonai nebuvo pajėgūs atremti armijas ir iš esmės buvo skirti kovai su plėšikais, mokesčių rinkimui ir žmonių judėjimo kontrolei. Panašių ribų sampratą ir funkcijas galėtume identifikuoti ir viduramžių Lietuvoje, kur pirmosios LDK linijinio pobūdžio sienų gairės fiksuotos Algirdo ir Kęstučio sutartyse su Vokiečių ordinu. 1398 m. Salyno ir 1422 m. Melno taikos sutartyse šalių „linijinio“ pobūdžio sienos pirmą kartą apibūdintos atskirais straipsniais. Po Melno taikos pasirašymo valstybių siena buvo pažymėta ir išmatuota. 1473 m. LDK ir Livonija sudarė pirmą delimitacinę sutartį, kurioje siena žymėta dirbtiniais

ženklais ir matuota myliomis.⁶⁵ Apibrėžiant senųjų teritorinių vienetų (tiek valstybių, tiek vidinių valstybės teritorijų, tiek asmeninių valdų) ribas paprastai buvo vadovaujama natūraliais gamtiniais orientyrais⁶⁶, kurių dalis, greičiausiai, atitiko ankstyvųjų XIII–XIV a. mikroregionų natūralias ribas. Tai buvo upės, ežerai, kalvos ir pelkės – stabiliausi kraštovaizdžio elementai. Po to – akmenys, keliai. Jei stabilių gamtinių orientyrų nebūdavo ar žemės riba darydavo posūkį, riboženkliai buvo sukuriami dirbtinai – supilami (pylimai, kapčiai) ar įkertami (kryžiai, metaliniai ženklai) į medžius.⁶⁷ Jei tokios galimybės nebuvo, riba buvo vedama tiesia linija nuo vieno orientyro iki kito.

Tačiau iki linijinių ribų įsigalėjimo XVI a. viduryje, dirbtinai sukurtų pasaulietinių administracinių-teritorinių vienetų plotus bei „galios centrus“ fiksuoti yra kur kas sudėtingiau. Siekdami šiais laikais atsekti senųjų natūraliai susiformavusių teritorinių vienetų (mažųjų ir didžiųjų mikroregionų) ribas, orientyrais galėtume pasirinkti kai kuriuos istorinius akmenis ar akmenis gamtos paminklus (jei jie nepajudinti iš vietos); taip pat žemių ar akmenų pylimus, kurie aptinkami miškingose Lietuvos teritorijose (žinomiausias Rėkučių pylimas), ar net pilkapynus.⁶⁸ Siekiant nustatyti senųjų teritorijų ribas taip pat įdomūs yra pastebėjimai apie vietovardžių su šaknimi „švent-“ koreliacijas su teritorinių vienetų ribomis⁶⁹, jos siejasi su viduramžiška miško/miesto erdvių priešpriešos idėja.⁷⁰ Dirbtiniai pasaulietiniai teritoriniai-administraciniai vienetai, kaip jau minėta, topografiškai nebuvo vientisi. Be to, rašytiniuose šaltiniuose net valstybinių, t.y. valdovui priklausančių administracinių-teritorinių vienetų pavadinimai įvairuoja. Greta vaivadijų rašytiniuose šaltiniuose minima daug kitokių įvairių administracinių-teritorinių vienetų pavadinimų: žemė, laukas, vėliava, valsčius, pavietas, tijūnystė, vaitija ir kt. Visi administracinį padalinimą tiriantys autoriai pažymi, kad administracinio darinio sąvoka XIV–XVI a. pradžios šaltiniuose vartojama nepreciziškai. Neretai tie patys teritoriniai vienetai apibūdinami ir suvokiami skirtingai.⁷¹ XV a. valdovo žemių topografinę nevientisumą stiprino beneficijų dalybos ir bajorijos siekis beneficijas versti paveldimomis tėvonijų valdomis – feodais. Lietuvos didysis kunigaikštis Vytautas stiprino naujai iškilusią bajoriją, skirdamas bajorus teritorinių vienetų vadovais ir priešindamas senajai sritinių kunigaikščių paveldimai administracijai. Tačiau galime manyti, kad didieji kunigaikščiai stengėsi patys administruoti senąsias savo tėvonines (valdovo domeno) valdas ir jų neskirdavo beneficijomis naujai kylančiai bajorijai, bet

2 lentelė. Pasaulietiniai regioniniai centrai XIV–XVI a. Rytų Lietuvoje.⁷³

Eil. Nr.	Vietovė	Galimas pasaulietinis statusas	Valdos nuosavybės kaita (valdovo/privati)	Savininkas
1.	Alanta	Valstybinio valsčiaus centras, dvaras	prieš 1436 m. atiteko Astikams	valdovas, Astikai, Batorai, Radvilos
2.	Balninkai	Valstybinio valsčiaus centras, dvaras	-	valdovas
3.	Deltuva	Valstybinio valsčiaus centras, dvaras	prieš 1444 m. atiteko Valimantaičiams	valdovas, Valimantaičiai, Kęsgailos, Radvilos
4.	Dubingiai	Valstybinio valsčiaus (pavieto) centras, dvaras, privačios kunigaikštystės centras	XV a. II pusėje-XVI a. pradž. atiteko Radviloms	valdovas, Radvilos
5.	Gelvonai	Valstybinio valsčiaus centras	-	valdovas
6.	Giedraičiai	Valstybinio valsčiaus centras, vėliavos ir pavieto centras, dvaras, privačios kunigaikštystės centras	XIV a. atiteko Giedraičiams	valdovas, Giedraičiai
7.	Kaltanėnai	dvaras	XV a. ketvirtajame dešimtmetyje atiteko Narbutams	valdovas, Narbutai
8.	Kančioginas	Valstybinio valsčiaus centras	-	valdovas
9.	Kernavė	Privačios kunigaikštystės centras, valstybinio valsčiaus centras, vėliavos ir pavieto centras, dvaras	iki 1392 m. – formaliai privati kunigaikštystė	Kernavės kunigaikščiai, valdovas
10.	Kurkliai	Valstybinio valsčiaus centras, vėliavos ir pavieto centras, dvaras	-	valdovas
11.	Labanoras	Valstybinio valsčiaus centras	1387 m. atiteko Vilniaus vyskupui	valdovas, Vilniaus vyskupas
12.	Linkmenys	Valstybinio valsčiaus centras	-	valdovas
13.	Maišiagala	Valstybinio valsčiaus centras, vėliavos ir pavieto centras, dvaras	-	valdovas
14.	Molėtai	Valsčiaus centras	1387 m. atiteko Vilniaus vyskupui	valdovas, Vilniaus vyskupas
15.	Musninkai	Valsčiaus centras	prieš 1422 atiteko Astikams	valdovas, Astikai, Radvilos, Kiškos
16.	Nemenčinė	Valstybinio valsčiaus centras, vėliavos ir pavieto centras, dvaras	-	valdovas
17.	Paberžė	Valstybinio valsčiaus centras	-	valdovas
18.	Rokantiškės	Valsčiaus centras	XVI a. atiteko valdovui, prieš 1528 m. atiteko Radviloms	Alšėniškiai, Goštautai, valdovas, Radvilos
19.	Sudervė	Valstybinio valsčiaus centras, vėliavos ir pavieto centras, dvaras	-	valdovas
20.	Šešuoliai	Valstybinio valsčiaus centras, dvaras	prieš 1478 m. atiteko Vilniaus vyskupui	valdovas, Vilniaus vyskupas
21.	Širvintos	Valstybinio valsčiaus centras, dvaras	prieš 1475 m. atiteko Astikams	valdovas, Astikai, Jurevičiai, Radvilos, Valerijonas Protasevičius, Vilniaus akademija
22.	Švenčionys	Valstybinio valsčiaus centras	-	valdovas
23.	Ukmergė	Valstybinio valsčiaus centras, vėliavos ir pavieto centras, dvaras	-	valdovas
24.	Utena	Valstybinio valsčiaus centras, pavieto centras, dvaras	-	valdovas
25.	Tauragnai	Valstybinio valsčiaus centras	1387 m. atiteko Vilniaus vyskupui	valdovas, Vilniaus vyskupas
26.	Troškūnai (Vilniaus raj.)	Valstybinio valsčiaus, vaitijos centras	-	valdovas
27.	Verkliai	Valstybinio valsčiaus centras, pavieto centras, dvaras	1387 m. atiteko Vilniaus vyskupui	valdovas, Vilniaus vyskupas
28.	Vidėniškiai	Valstybinio valsčiaus centras, dvaras	XV a. atiteko Giedraičiams	valdovas, Giedraičiai
29.	Vidiškės	Valstybinio valsčiaus centras	-	valdovas

nevengė jai dalyti vėliau įgytų teritorijų. Rytų Lietuvoje buvusi Nalšia – Mindaugo laikais prijungta teritorija – tiko beneficijų dalyboms, ką ir darė Lietuvos didysis kunigaikštis Vytautas bei kiti XV a. LDK valdovai, skirdami šioje teritorijoje valdas išskylantiems didikams. Tokiu būdu valdovo domeno pakraščiuose, prie svarbių prekybos kelių, atsirado ir iškilo didikų giminių Astikų, Sakų, Giedraičių, Radvilų tėvonijos. Analizuodami XV a. Lietuvos Metrikos įrašus⁷² galėtume kalbėti net apie savotišką beneficijų „užvaldymo mechanizmą“, kuris savo esme glaudžiai siejasi su šio straipsnio tematika. Pagal Lietuvos Metrikos įrašus susidaro įspūdis, kad kylanti bajorija stengėsi anksčiau valdovui priklausiusias ir dykromis (be žmonių) likusias žemes apgyvendinti „savo žmonėmis“. Tokio apgyvendinimo motyvas buvęs ekonominis – esą žmonių apgyvendinta ir dirbama žemė yra ekonomiškai naudingesnė nei dykra. Tačiau po kurio laiko vėl iškildavo buvusios valdovo dykros nuosavybės klausimas, ir šį kartą situacija būdavo sprendžiama remiantis „asmens – žemės“ santykiu, kai žemė priklauso tam, kieno žmonės ją dirba – taigi, buvusi beneficininė valda ar valdovo dykra atitekdavusi bajorui kaip paveldima žemės valda. XV–XVI a. susiformavusių pasaulietinių „galios centrų“ Rytų Lietuvoje suvestinė ir jų keitimasis į privačias valdas pateikiamas 2 lentelėje.

Teritorinio vieneto sampratos kaitai neabejotinos įtakos turėjo su renesansu, reformacija ir karaliene Bona Sforca įtvirtinta europietiška teritorializacijos samprata, kurios aptarimui turime pasitelkti platesnius kontekstus. Europos šalių tyrimai atskleidžia glaudų ryšį tarp reformacijos ir kartografijos plėtros⁷⁴, o reformacija paženklintas XVI a. net pavadinamas „kartografinė revoliucija“.⁷⁵ Teigiama, kad dėl reformatų kovos prieš „krikščioniškąją stabmeldystę“ įvyko „ženklų revoliucija“, dėl kurios viduramžiams būdinga paveikslėlio teofaninė funkcija (plg. menas – tai Evangelija beraščiams) buvo pakeista į iliustratyvinę, tikrovės vaizdavimo funkciją.⁷⁶ Mene tai paskatino portretinės tapybos, natūrmortų, peizažų antplūdį, o erdvės suvokime – šiuolaikinio pobūdžio „tikrovišką“ kartografiją. Žemėlapiai pradeda tarnauti visuomenei kaip miestų planavimo, teritorijų ribų nustatymo, navigacijos, karybos, administravimo priemonės. Be to, renesanso paženklintoje Europoje žemėlapis tampa ir valstybės kūrimo bei įtvirtinimo priemone. Jis tarsi valdžios ženklas⁷⁷, o teritorijos topografiškai tikslus išmatavimas, apskaičiavimas ir ribų nubrėžimas suvokiamas ne tik kaip karinė, ekonominė ar teisinė, bet ir kaip vadybi-

nė (valdovo žemių apskaitos), o ideologiniame lygmenyje – ir valstybingumo kūrimo priemonė. Naujojo požiūrio išdava buvo 1547–1577 m. Valakų reforma bei 1564–1565 m. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės administracinė teritorinė reforma, kuri, kitaip nei Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto įkurtos vaivadijos, bene pirmą kartą Lietuvoje iš tikrųjų įvesdino topografiškai vientisus valstybės administracinius-teritorinius vienetus ir aiškiai apibrėžė jų linijines ribas. Pavyzdžiui, šiaurinė Vilniaus pavieto riba ėjo nuo Ašmenos upės žiočių Neries upe iki Žeimenos upės žiočių, Žeimenos upe iki Dubingos upės žiočių, o po to – aukštyn Dubingos upe iki ištakų, tada beveik tiesia linija iki Siesarties upės ištakų ir Siesarties upe iki žiočių. Nuo Siesarties žiočių Šventosios upe žemyn iki jos žiočių, paskui Neries upe aukštyn iki Vokės upės žiočių. Toks ribos nustatymas literatūroje yra traktuojamas kaip vienas iš valstybės kaip teritorinės erdvės konceptualizavimo požymių, rodantis ankstyvosios modernios valstybės gimimą⁷⁸, lygiai taip pat parapijos įkūrimas kažkada konceptualizavo natūraliai susiformavusį didįjį mikroregioną.

Kai kurie erdvės teritorializacijos bruožai Dubingių mikroregione

Siedami XIV–XVI a. Dubingių mikroregiono erdvės teritorializaciją su G. J. Hosperso teorijai aktualiais nestabilumo laikotarpiais, galėtume skirti keturis jo raidos chronologinius laikotarpius:

- 1) tolygios evoliucijos laikotarpis XIV a. pr. (iki Livonijos ordino puldinėjimu);
- 2) Livonijos ordino puldinėjimų laikotarpis, XIV a. ketvirtasis dešimtmetis – XIV a. antroji pusė (1334–1375 m.);
- 3) tolygios evoliucijos laikotarpis XIV a. pab. – XVI a. pr.;
- 4) intensyvios erdvės teritorializacijos administracinėmis priemonėmis laikotarpis XVI a. vid. (Valakų ir administracinės-teritorinės reformos).

Bandydami modeliuoti Dubingių mikroregiono erdvės teritorializaciją iki Vokiečių ordino atšakos, Livonijos ordino puolimų, galime kalbėti apie daugiau ar mažiau tolygią jo evoliuciją nuo pat viduriniojo geležies amžiaus. Dubingiai, pakankamai atkampus regionas, viduriniajame bei vėlyvajame geležies amžiais ir ankstyvosios LDK kūrimosi laikotarpiu buvo atokiai nuo aplinkui vykusių konfliktų. Projekto „Lietuvos valstybės ištakos Dubingių mikroregiono tyrimų duomenimis“ metu atlikti Dubingių ežero aplinkos istoriniai tyrimai

2 pav. Natūralūs mažieji mikroregionai Dubingių aplinkoje viduriniajame geležies amžiuje (V–VIII a.)
(Pagal: AUGUSTINAVIČIUS, R., LAUŽIKAS, R., KUNCEVIČIUS, A., JANKAUSKAS, R. Territorial Model of Eastern Lithuania during the 1st–15th Centuries. Iš: *Migracjė. Funeralia Lednickie*, 2013, 13, p. 68).

ir archeologijos objektų GIS tyrimai leido identifikuoti mažuosius mikroregionus ir jų raidą iš archeologijos objektų teritorinių spiečių.⁷⁹ Ankstyviausius natūraliai susiformavusius mažuosius mikroregionus Dubingių ežero aplinkoje yra pavykę išskirti senajame geležies amžiuje.⁸⁰ Tačiau šie mažieji mikroregionai dėl laikotarpio būdingo gyvenviečių mobilumo buvę nestabilūs. Viduriniajame geležies amžiuje, kai dėl gyventojų skaičiaus augimo ir dvilauke sėjomaina grįstos ariamosios žemdirbystės sumažėjo gyvenviečių mobilumas, pradėjo formuotis stabilūs mažieji mikroregionai ir ilgalakis kelių tinklas. Šiuo laikotarpiu vienu bendruomenių apgyvendintos ekologinės nišos pasiekia kitų bendruomenių nišų ribas, sukurdamos konfliktų ir/ar glaudesnio bendradarbiavimo bei inovacijų sklaidos galimybes. Tuo metu Dubingių ežero aplinkoje susiformuoja trys stabilūs archeologinių objektų spiečiai (mažieji mikroregionai, vadystės) – Asvejos (ties dabartiniu Dubingių miesteliu), Baluošų (ties Baluošų ežeru) ir Lakajos (Lakajos upelio šiaurinėje dalyje), kurie įvairiomis formomis atsekami iki pat naujųjų laikų. Potencialūs senųjų mažųjų mikroregionų centrai galėtų būti siejami su dvikamieniais lietuviškos asmenvardinės kilmės vietovardžiais. Dubingių ežero aplinkoje tokie galėtų būti Hermano Vartbergės kronikoje 1373 m. žygio aprašyme minimi „*curia Girgdemanthen*“⁸¹ ar iki šių laikų žinomas hidronimas Jagomantas.

Jaučių traukiama žagrė ir trilaukė sėjomaina XI–XIII a. leido įdirbti sunkiausias ir derlingiausias

Dubingių ežero aplinkos žemės plotus dabartinių Voronių – Laumikonių – Ciūniškių kaimų apylinkėse. Todėl šioje vietoje nuo viduriniojo geležies amžiaus buvęs natūraliai susiformavęs Asvejos mažasis mikroregionas turėjo įgyti pranašumą prieš kitus mažuosius mikroregionus ir tapti ekonomiškai vyraujančiu. Galime manyti, kad Asvejos mažasis mikroregionas savo įtaka XIII–XIV a. nustelbė iki tol vyravusį Baluošų mažąjį mikroregioną (2 pav.).

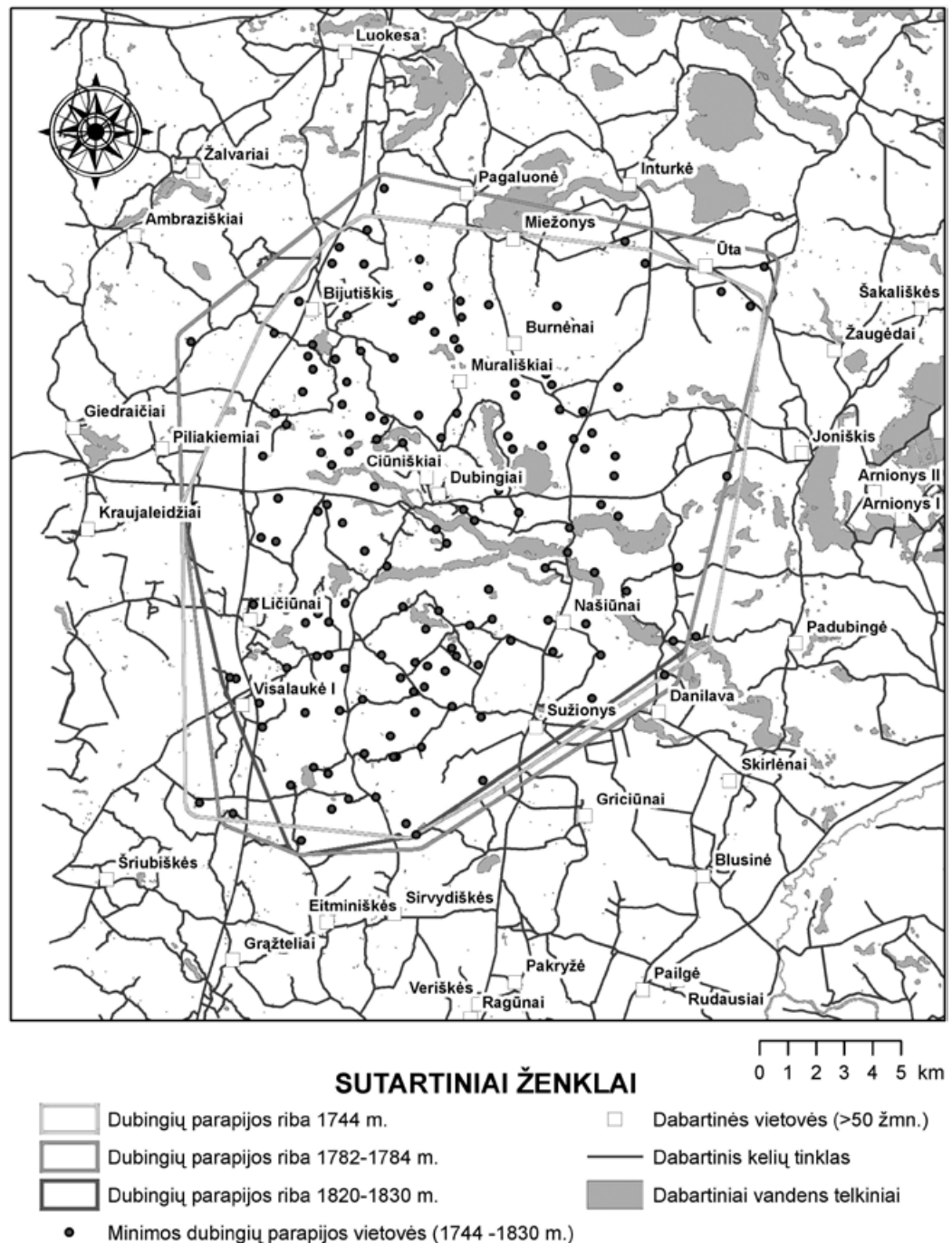
Visi trys minėtieji mažieji mikroregionai sulaukė XIV a. ir yra minimi Livonijos ordino žygių aprašymuose.⁸² Ypač išsamus 1373 m. žygio aprašymas, Rytų Lietuvoje minintis aštuonis pastovius ir bene penkiolika nuniokotų teritorinių vienetų, iš kurių Dubingių ežero aplinkoje galėtume lokalizuoti Asvejos, Dubingių ir Aždubingės (Uždubingės) žemes, susiedami jas su minėtais Baluošų, Dubingių ir Lakajos teritoriniais spiečiais. Dėl Livonijos ordino puolimų šie mažieji mikroregionai patyrė drastišką gyventojų skaičiaus ir ekonominio potencialo sumažėjimą. 1334 m. Livonijos ordino žygio į Dubingius ir Šešuolius aprašyme minima 1200 užmuštų abiejų lyčių lietuvių, o 1373 m. žygio aprašyme minima 1000 belaisvių (neskaitant nužudytųjų), 600 belaisvių minimi 1375 m. žygio aprašyme.⁸³ Šie skaičiai yra neabejotinai padidinti, bet net jei juos sumažintume kelis kartus, žygių metu nuniokotų teritorijų pradimai buvo didžiuliai. Toks „mutacinio“ poveikio sukrėtimas turėjo paskatinti minėtus tris mažuosius mikroregionus konsoliduotis aplink ekonomiškai stipriausią Asvejos mikroregioną, suformuojant natūralų didįjį Dubingių mikroregioną. Kitą vertus, po Livonijos ordino puolimų dalis žemių ištuštėjo ir XIV a. – XV a. pradžioje galėjo atsirasti vidinės kolonizacijos poreikis. Galime spėti, kad tokios kolonizacijos ženklai yra persikėlusius iš kitų vietų gyventojus liudijantys vietovardžiai: Gudeikiai,⁸⁴ Mozūriškė,⁸⁵ Žemaitėliai⁸⁶ ar/galbūt net Dubingių vietovardis su jotvingiams priskiriama -ing- priesaga. Jei prirtartume hipotezei apie kolonizacijos atspindžius toponimikoje, galėtume kalbėti apie kelias kolonizacijos bangas Dubingių mikroregione. Vietovardis Gudeikiai gali būti skiriamas prie ankstyviausiųjų mikroregiono vietovardžių. 1373 m. Livonijos ordino žygio aprašyme minimas „*districtus Heidoiathen*“ (kaip vietovardžio forma „Gudaičiai“) kai kurių tyrėjų yra identifikuojamas su dabartiniu Gudeikių kaimu, esančiu minėto ekonomiškai stipriausio Asvejos teritorinio spiečiaus (mažojo mikroregiono) aplinkoje.⁸⁷ Vietovardis su šaknimi *Gud-* Dubingių mikroregiono aplinkoje taip pat minimas 1475 m. Radvilos Astikaičio ginče su Giedraičių

bajorais (nesutarimas dėl „Giedyski“ kaimo priklausomybės),⁸⁸ 1478 m. Onos Eirudavičienės fundacijoje Bijutiškio (iš tikrųjų Dubingių) bažnyčiai (minimas miškas „Gudnow“)⁸⁹ bei 1554 m. Nemenčinės valsčiaus inventoriuje, kur „Gudoycze“ kaimas⁹⁰ minimas dabartinėje vietoje, netoli Voronių. Jei Gudeikių vietovardį sietume su 1373 m. paminėjimu, tuomet galėtume hipotetiškai teigti, kad pirmą kartą Dubingių mikroregiono gyventojų populiaciją buvo bandoma atkurti po 1334 m. naikinančio Livonijos ordino žygio. Kitos kolonizacijos bangos turėję vykti XIV a. pab. – XV a. Bet kuriuo atveju galime manyti, kad kiekviena tokia kolonizacija turėjusi padidinti didžiojo Dubingių mikroregiono konsolidaciją, nes atvykę gyventojai, tikėtina, neturėję lokalaus (su mažaisiais mikroregionais sietino) tapatumo.

Lietuvos didysis kunigaikštis Vytautas Dubingiuose XV a. pradžioje įkūrė pirmąjį dirbtinį teritorinį-administracinį vienetą – Dubingių parapiją. Tuo pat metu aplink Dubingius bandomas konsoliduoti ir dirbtinis valstybės administracinis-teritorinis vienetas – Dubingių valsčius/pavietas su valdovo dvaru piliavietėje ir administratoriaus tijūno „rezidencija“ Ciūniškių kaime. Su šiuo Vytauto valdymo laikotarpiu gali būti sietinas ir senjo mažojo Asvejos mikroregiono svarbiausių kaimų – Laumikonų, Voronių ir Ciūniškių gyventojams suteiktas miestiečių statusas, akcentuojamas visuose vėlesniuose XVII–XVIII a. rašytiniuose šaltiniuose.⁹¹ Valdovo

pilies buvimas ir jo vietininko rezidavimas skirtingose (nors ir arti viena kitos esančiose) vietose – žinomas XV–XVI a. reiškiny. Pavyzdžiui, pagal 1554 m. Nemenčinės ir Linkmenų valsčiaus inventorių, Nemenčinės dvaro valsčiaus vaitas Stasys Gailevičius gyveno *Strzelniki* (dab., tikriausiai, Sklėriškės) kaime, dvi mylias nutolusiame nuo Nemenčinės dvaro, o Nemenčinės miestelio vaitas Mackus Jukevičius gyveno ne dvare, o Nemenčinės miestelyje (3 pav.).

Abiejų Dubingių didžiojo mikroregiono dirbtinių administracinių-teritorinių vienetų bendro centro („galios centro“) vietos pasirinkimui įtakos galėjo turėti keli faktoriai, bene svarbiausi – ekonominiai. Buvusio Asvejos mažojo

3 pav. Didysis Dubingių mikroregionas – parapija (Pagal: KUNCEVIČIUS A., LAUŽIKAS R., RUTKAUSKAITĖ I., ŠMIGELSKAS R. *Radvilų rūmai Dubingiuose*. Vilnius, 2011, p. 16).

mikroregiono ekonominis pajėgumas, įvykusi trijų mažųjų mikroregionų konsolidacija ir Dubingių geografinė vieta (patogi perėja per Asvejos ežerą, gynybai tinkama sala ir aukštas iš toli matomas kalnas) greičiausiai buvo lemiami veiksniai, parenkant Dubingių parapijos centro ir valdovo pilies vietą ir Dubingiams (Ciūniškiams) tampant regioniniu dirbtinai kuriamu valdovo žemių konglomerato (valsčiaus, pavieto, tįjūnystės) centru Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto laikais. Vietos „galios centrams“ – dvarams ir pirmosioms bažnyčioms – buvo parenkamos valdovo sprendimu. Kitose Europos šalyse atliekami tyrimai rodo ankstyvųjų valstybių valdančiojo elito siekius panaudoti erdvę kaip kontrolės priemonę, todėl pilys ir bažnyčios statomos gerai iš toli matomose vietose, jos turi aiškiai ženklinti, „kieno čia valdžia“, ir formuoti „jėgos kraštovaizdį“. ⁹² Bažnyčios ir dvaro įkūrimas Dubingių piliavietėje vertintinas kaip akivaizdus tokio požiūrio pavyzdys.

Pasibaigus kovoms su Vokiečių ordinu ir prasidėjus „Pax Lituana“ laikotarpiui, Dubingių gynybinė reikšmė sumenko. Prie šio proceso galėjusi prisidėti ir Dubingių „fundatoriaus“ Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto mirtis bei prie geresnių prekybos kelių įsikūrusių gretimų didžiųjų mikroregionų sustiprėjimas. XV a. fiksuojamas prie Vilniaus – Brėslaujos kelio įsikūrusių Švenčionių su Vytauto funduota bažnyčia ir prie Vilniaus – Rygos kelio įsikūrusių privačių kunigaikščių Giedraičių valdų (Giedraičių, Videniškių) augimas, kuris išstūmė Dubingius į antraeilio statuso vietas. Nors apibūdinant Dubingius XV a. dokumentuose ir painiojami tarsi skirtingo administracinio lygmens – valsčiaus bei pavieto – terminai, atrodo, kad jau nuo XV a. antrosios pusės (1477 metų) Dubingius valdo tas pats valdovo vietininkas kaip ir Maišiagalą – Bartošas Mantautaitis. ⁹³ Tokiu būdu Dubingiai – Vytauto ambicijos vaisius, būdami atokiau nuo stambių prekybos kelių, neišlaiko savarankiškumo, tik santykinę autonomiją, ir susiejami su Maišiagala. Kita vertus, XV a. viduryje – XV a. antrojoje pusėje didžiajame Dubingių mikroregione per fundacijas, beneficijas, perkant žemes randasi bažnytinės žemės ir pradeda kurtis įvairios didikų giminės (privačios Sakų, Giedraičių, Radvilų ir kt. valdos). Bažnytinių žemių fundacijos vyko valdovų ir bajorijos iniciatyva. Žinomos Vytauto ir Kazimiero Jogailaičio (1449 m.) fundacijos Dubingių bažnyčiai. Dubingių bažnyčių rėmė ir vietiniai bajorai: 1451 m. Giedraičių dvaro savininkas Povilas Kareiva įkūrė altariją netoli Molėtų parapijos Svobiškio k., 1478 m. Bijutiškio dvaro savininkė, Nekrašo Eirudavičiaus

našlė Ona su sūnumis Bagdonu ir Žygmantu įkūrė altariją Bijutiškio k., ⁹⁴ 1542 m. Povilas Šimkovičius (kai kur minima, kad 1542 m. Barbora ir Kristupas Giedraičiai) fundavo vadinamąją Grybiškių, arba Bijutiškio, altariją. ⁹⁵ 1634 metų Dubingių kunigaikštystės inventoriuje ⁹⁶, nors katalikų bažnyčia formaliai ir neegzistavo, randame vadinamąjį Klebono valsčių, kuris pagal aukščiau minėtą vieno savininko žemių principą jungė Dubingių katalikų klebonui priklausančius Bajoriškių, Dvariškių kaimus (dabartiniais vietovardžiais neidentifikuotus) bei iki šių dienų išlikusius Drąsių, Paškonių kaimus, kurių bendras plotas buvo 20 valakų, juose kartu su užsieniečiais gyveno 40 šeimų.

Iš didikų giminių Dubingių didžiajame mikroregione sėkmingiausiai savo privačių žemių plotus plėtė Radvilos. Bene ankstyviausia Radvilų giminės valda mikroregione buvo 1446 m. Radvilos Astikaičio įsigytas Beržų kaimas (greičiausiai dabartinio Beržos ež. apylinkėse), kaip jau minėta, 1475 m. Radvila Astikaitis ginčijosi su Giedraičiais dėl Gudeikių, ⁹⁷ o 1482 m. Mikalojus Radvila privilegijoje Upninkų bažnyčiai paskyrė dešimt pūdų medaus iš Dubingių. ⁹⁸ XVI a. pr. (tarp 1508–1523 metų) Radvilos galutinai užvaldo Dubingius – piliavietę ir Ciūniškius. ⁹⁹ 1508 metais minimas paskutinysis bendras Maišiagalos ir Dubingių valdovo vietininkas Jonas Soltanas, Andriaus sūnus. Nors vėliau Maišiagaloje žinomas valdovo vietininkas Jurgis Petkevičius, Mikalojaus sūnus, tačiau jis nebetituojamas vietininku Dubingiuose. ¹⁰⁰ Apie 1510–1523 metus minima nemažai žmonių ir valdų dovanojimų Jurgiui Radvilai. ¹⁰¹ Dubingiai, jau kaip Radvilų valda, minimi ankstyviausiame 1528 m. šios giminės dvarų inventoriuje. Kartu su Dubingiais tuo metu Radviloms priklausė mikroregione buvę Alko, Baranavos, Žaugėdų dvarai. ¹⁰² Radvilų Dubingių piliavietės užvaldymas buvo ir simbolinis gestas – siekimas užvaldyti parapijos centrą ir buvusį valdovo administracijos centrą, ir ūkinis sprendimas – čia geriausias Dubingių mikroregiono žemės. Po šios Radvilų akcijos Dubingių, kaip valdovo administracinio-teritorinio vieneto, svarba visiškai sumenksta. XV amžiuje buvę „tvirtu“ valsčiumi ir net pretendavę būti pavietu, XVI a. pirmojoje pusėje jie tampa tik vaitija, kur realiai valdovui priklauso tik buvusio didžiojo Dubingių mikroregiono pietrytinė dalis be senojo administracinio centro. Dėl šios priežasties 1554 metais valdovui priklausančios Dubingių valdos neturi stabilaus centro, o vaitas gyvena Troškūnų kaime. Kitą vertus, Dubingiams tapus Radvilų privačia valda, valdovui likusi teritorija buvo atskirta nuo pagrindinio

3 lentelė. Svarbiausi Dubingių mikroregiono dvarai, XVI a. nepriklausę Radviloms¹⁰³

Eil. Nr.	Vietovė	Pirmojo paminėjimo data	Istoriniai duomenys
1.	Antašventė	1502	1502 m. dvarą valdė Zaremba-Čembkovskis, kuris jį buvo nupirkęs iš Protasevičiaus.
2.	Arnionys	XV a.	Literatūroje minimi 1495 m. ir 1498 m. fundaciniai dokumentai, bet nepateikiamos nuorodos į originalus. XV a. dvaras priklausė valdovui. XVI a. Žygimantas Senasis dvarą padovanojo Narbutams. 1567 m. kariuomenės surašyme sunku atskirti, apie kuriuos Arnionis (<i>Orniany, Worniany</i>) yra rašoma, tačiau su šiuo vietovardžiu siejami Povilas Pacas, Mikalojus Kristupas Radvila, Mikalojus Aleksandraitis Čizas, Matas Stanislovaitis Čizas, Sebastijonas Čortelevičius, Elžbieta Ližaitė-Vaitechovskaja, Vaitiekus Stabrovskis, Stanislovas Jonaitis Čizas, Stanislovas Kosinskis, Ščastnas Andriejaitis Zabiela, Darata Ližaitė-Pavlovaja, Povilas Čizas, Jonas Mikuličius.
3.	Bijūnai	1514	1514 m. minima kaip valstybinė žemė – „pustka Bigoliszi“, Maišiagalos paviete. 1517 m. – valstybinis dvaras.
4.	Bijutiškis	1395	Iki 1385 m. buvo valdovo dvaras. 1385 m. padovanotas Vigandui Algirdaičiui. 1478 m. priklausė Onai Eirudavičienei. 1526 – 1528 m. valdė Eirudavičių palikuonys, vadinami „ <i>Bijatyncami</i> “. 1567 m. kariuomenės surašyme minimas iš Bijutiškio dvaro Melchioras Žygimantaitis Senoviškis, globojamas pusbrolių Severino Mikalojaičio ir Mato Janavičiaus Bijutiškėčių. 1572 – 1574 m. Bijutiškis priklausė Daugėloms-Narbutams.
5.	Gejėnai	1554	1554 m. ir vėliau minimas valdovo dvaras.
6.	Inturkė	1554	1554 m. ir vėliau minimas valdovo dvaras.
7.	Joniškis	1554	Joniškio dykynė minima 1554 m. Teigiama, kad dvaras atsiradęs Valakų reformos metais. 1567 m. kariuomenės surašyme minimi iš Joniškio Povilas Sorkovtovičius, Petro sūnus, ir Valentinas Juraševičius. Dėl Joniškio vietovardžio populiarumo sunku nustatyti, ar šie asmenys buvo atvykę iš šio Joniškio dvaro. XVI a. pabaigoje Joniškis priklausė Giedraičiams.
8.	Padubingė	1567	1567 m. kariuomenės surašyme minimi iš Padubingės Stanislovas Stulba, Jonas Vainauskas, Petro sūnus, ir Steponas Steckavičius.
9.	Sužionys	XV a. vid.	Valdovo dvaras XV a. 1516 m. privatus Hromykų dvaras. 1554 m. minimas kaip Onikėjų valda. 1567 m. kariuomenės surašyme minimas iš Sužionių Jonas Strošinskas.
10.	Žeimeliai	1567	1567 m. minimas valstybinis dvaras, priklausęs Maišiagalos pavietui. 1567 m. kariuomenės surašyme minimas iš Žeimelių Jonas Krošinskis (ar nebus tas pats Jonas Strošinskas, kuris paminėtas prie Sužionių).
11.	Troškūnai	1514	1514 m. valstybinis dvaras, valsčiaus centras, 1554 m. kaimas, kuriame gyvena Nemenčinės valsčiaus Dubingių vaitijos vaitas.

traukos centro XV a. pabaigoje – Maišiagalos. Dėl šios priežasties XVI a. valdovui likę Dubingių mikroregiono žemės vaitijos teisėmis buvo priskirtos Nemenčinės valsčiui. Kitų (ne Radvilų) Dubingių mikroregiono ir artimiausios aplinkos svarbiausiųjų dvarų priklausomybė XIV–XVI a. pateikiama 3 lentelėje.

Įdomu, kad tokios teritorijos dalybos nesunaikino aukščiau aptartų natūralių mažųjų mikroregionų teritorinių struktūrų. Dar daugiau, galime teigti, kad toks valdų pasiskirstymas laikinai formalizavo senuosius, nuo viduriniojo geležies amžiaus žinomus mažuosius mikroregionus kaip valdovo ir privačių dvarų teritorines struktūras. Ieškodami tikslesnių jų lokalizacijų turime pasitelkti XVI a. pirmosios pusės – XVI a. vidurio rašytinius šaltinius. 1554 m. Nemenčinės ir Linkmenų valsčių inventoriuje yra minima valdovui priklausanti

Dubingių vaitija kaip Nemenčinės valsčiaus teritorinis vienetas Dubingių ežero pietrytinėje dalyje.¹⁰⁴ Šiam teritoriniam vienetai priskiriami dabartiniai Vilniaus r. sav. esantys Troškūnų, Daukšių, Grybėnų, Tarakonių kaimai bei buvęs Daukšėnų kaimas ir iš XIX a. kartografijos žinoma Gejėnų dvarvietė; dabartiniame Švenčionių r. sav. esantis Matakienio kaimas, prie Laumeno ežero buvęs Gelcevičiaus kaimas ir prie Dubingių ežero buvę Staniūčių ir Paavilių kaimai. XVI a. viduryje ši Dubingių vaitija neturi „rimto“ centro. Nors vaitas gyvena Troškūnų kaime, tačiau pats kaimas neįvardijamas vaitystės centru. Iš vėlesnių, XVII a. šaltinių galime numanyti, jog galbūt laikinai šio teritorinio vieneto centru tapo Nošiūnų dvaras, buvęs prie Viranglio ežero, dabartinės Jonėnų dvarvietės vietoje (vėliau – Dubingių dvaro Nošiūnų palivarkas), kuris

kai kuriuose XVII a. dokumentuose vadinamas Dubingių (Dubnik) dvaru.¹⁰⁵ Galime teigti, kad XVI a. viduryje aprašyta Dubingių vaitijos teritorija koreliuoja su viduriniajame geležies amžiuje susiformavusiu Baluošų archeologinių vietovių spiečiumi (mažuoju mikroregionu) bei sietina su XIV a. rašytiniuose šaltiniuose minima Asvejų žeme. Ieškodami senojo Lakajos archeologinių vietovių spiečiaus ir su juo sietinos Aždubingės (Uždubingės) žemės vietos galime pasitelkti užuominą apie *žemes vadinamas Azdubinskiemi* 691 m. Dubingių kunigaikštystės ir Alkūnų dvaro žemės ribų aprašyme.¹⁰⁶ Tokia nuoroda leidžia teigti, kad XIV a. Aždubingės žemė galėjusi būti dabartinio Išnarų ežero aplinkoje. XVI a. šios teritorijos centrais skirtingais laikotarpiais galėję būti Žeimelių, Antašventės ar Alkūnų dvarai. Trečioji XIV a. minima Dubingių žemė turėtų būti lokalizuojama ties XV a. Radvilų vykdytos žemių konsolidacijos svarbiais objektais – dabartine Dubingių piliaviete ir Dubingių miesteliu, taigi siejama su Asvejų archeologijos objektų spiečiumi, kuris taip pat išryškėja dar viduriniajame geležies amžiuje (V–IX a.). Remdamiesi 1510–1523 m. datuojamu Dubingių dvaro gyventojų sąrašu¹⁰⁷ bei metodologine nuostata, jog egzistuoja vietovardžių ir asmenvardžių sąsajos, XVI a. pradžios Dubingių dvarui hipotetiškai galėtume priskirti šias dabar žinomas vietas: Babačizną, Bambėnus, Barūnėlius, Dagiškes, Gačkiškius, Gaižiūnus, Jankūniškę, Jukniškius, Kruopinę, Kuolakasius, Maciūniškes, Milašiškes, Paškonis, Pikčiūniškius, Purviniškius, Puziriškes, Rakiškių, Stankus, Sutrenus, Verbyliškius ir neidentifikuotas vietas Netinševčyzna bei Gulbovčyzna.

XV a. pradėta ir XVI a. pradžioje įtvirtinta Radvilų ekspansija Dubingių mikroregione nesiliovė. Ilgainiui Radvilos prisijungė ir likusias valdovo Dubingių vaitystės žemes bei ženkliai išplėtė teritoriją į rytus, sukurdami daugiau ar mažiau topografiškai vientisą latifundinio pobūdžio valdą. Radvilų kuriamai privačiai kunigaikštystei neatiteko tik buvęs Aždubingės spiečius, įskaitant Jonišio dvarą, kurį 1669 m. H. Giedraitytė-Surgaitienė padovanojo Vilniaus universiteto jėzuitams, o jie čia įkūrė prieš Radvilas nukreiptą kontrreformacijos forpostą.

Radvilų latifundinė Dubingių kunigaikštystė, iš pradžių (1634 metų inventoriaus duomenimis) padalyta į Dubingių dvaro ir Dubingių klebono valsčius, vėliau (XVII a. antrosios pusės – XVIII a. inventoriuose) dalijama tik į dvarui priklausiusius Dubingių ir Baranavos valsčius, išskiriant Nošiūnų, Nošiškių, Zaleciškių,

Dubingių ir kt. palivarkų žemes. Po XVI a. LDK teritorinės administracinės reformos kunigaikštystė teritoriškai priklausiusi Vilniaus pavietui ir XVII–XVIII a. funkcionavusi kaip pagalbinis Radvilų Vilniaus dvarų ekonominis vienetas.

Asmuo ir žemė kaip kultūrinės kategorijos

Aptardami viduramžių LDK žemėvaldą ir teritorializaciją negalime išleisti iš akių vieno svarbaus šios sistemos funkcionavimo bruožo – glaudesnių nei Vakarų Europoje asmens ir žemės sąsajų. Tai buvo sąlygota specifinės LDK pagoniškosios visuomenės korporacinės struktūros, kuri pakankamai smarkiai skyrėsi nuo to meto bizantine tradicija grįstos Rusios ar katalikiškosios Vakarų Europos visuomenės korporacinės struktūros. Viduramžių valdovas ar bajoras iš esmės valdė žmones, o ne preciziškai apibrėžtą teritoriją, o „laukinė“ žemė virsdavo kultūrine „ŽEME“ ir tokia išlikdavo tik žmonių darbo dėka, tokiu būdu įgydama personalizuotos žemės (turinčios savininko vardą) bruožų. Vakarų Europoje tarp kilmingųjų toks asmeninis pavaldumas buvo apibrėžiamas rašytiniais teisiniais dokumentais apibrėžus senjoro – vasalo korporacinius santykius, o nekilmingieji buvo priklausomi dėl miestų privilegijų ir baudžiavinės sistemos.¹⁰⁸ Rašto nenaudojančioje LDK pagoniškojoje visuomenėje teisinė sistema ir žmonių tarpusavio santykiai buvo grindžiami žmonių tarpusavio susitarimu ir paprotine teise, kuri iš esmės funkcionavo kaip žodinė tradicija. Dėl to LDK nevyko asmens ir įstatymo atskyrimo procesas, dėl kurio Vakarų Europoje rašytinis teisės aktas tapo savarankišku tikrovės objektu, lygiaverčiu, net didesnės vertės nei jam paklūstantys asmenys. Dėl pagoniškosios pasaulėžiūros pliuralizmo LDK nevyko ir paprotinės teisės uzurpavimo procesai kaip bizantinės kultūros erdvėje, kur rašytinę bei nerašytinę teisėkūrą uzurpuoja vienas asmuo valstybėje (imperatorius, caras), kurio asmeninė nuomonė ir nerašytiniai įsakymai turi didesnę galią nei bet kuris rašytinės teisės aktas. Galime manyti, kad nerašytinės ir sutartinės teisės aplinkoje LDK negalėjo formuotis nei Vakarų Europoje įprasti, rašytine teise grįsti korporaciniai vienetai (cechai, ordina, gildijos), nei bizantinio pavyzdžio „valdžios piramidė“. Nesant kitų korporacinių vienetų, svarbiausiu LDK visuomenės junginiu tapo neformalizuotais horizontaliais giminystės ryšiais susaistytų asmenų grupės (šeimoms, giminėms). Tad žemės nuosavybė radosi iš vienos šeimos galimybių įdirbti „savo“ sklypą. Visa žemė, kurią šeima „atkovodavo“ iš gamtos, miško, tapdavo potencialia tos šeimos nuosavybe. Esant

santykiškai nedideliu gyventojų skaičiumi ir dideliems „laisvos“ žemės plotams, Lietuvoje priešistorės laikais ir ankstyvaisiais viduramžiais bendruomenės nesirūpino resursų paskirstymu ir bendra visų nauda. Tai sudarė sąlygas nykti bendruomeninei žemėvaldai ir kurtis individualiai, šeimų žemės nuosavybei. Kai kurios šeimos/giminės ilgainiui įgijo turtinį bei ekonominį pranašumą – įdirbo ir valdė didesnius žemės plotus, nei kiti. Tokios giminės galėjo „priimti į šeimą“ kitus, mažiau turtingus bendruomenės narius, kad padidintų savo potencialą. Nuo XII a. pab. – XIII a. pr. Lietuvoje įsitvirtinusi individuali vienos šeimos nuosavybė, savarankiško vieneto privati (ne bendruomeninė) žemėvalda vėlesniais laikais išskiriama kaip specifinis LDK ekonominės struktūros bruožas.¹⁰⁹ Bajoras galėjo disponuoti valda tik pritarus giminaičiams, o tėvoninės valdos negalėjo virsti preke. XV a. pabaigoje atsiradus „trečdalis sampratai“, bajoras galėjo laisvai, be giminaičių pritarimo, disponuoti tik 1/3 savo valdų.¹¹⁰ Šeimos, kaip korporacinio vieneto, paveiktoje LDK visuomenėje buvo adaptuota nemažai patriarchalinių „tėviškų“ ir „broliškių“ santykių, o LDK visuomenė buvo savotiškas šeimos ir politinės bendruomenės mišinys. Toks santykis ryškus Gedimino 1324 m. pareiškime popiežiaus legatams, kuriame jis kaip valdovas iš esmės išdėsto lietuviškąją politinės hierarchijos sistemą: „...paskui jis [Gediminas] tvirtino, kad apaštališkąjį viešpatį jis norįs laikyti tėvu, kaip rašė, nes „jis yra vyresnis už mane; ir kitus tokius laikysiu tėvais, ir poną arkivyskupą panašiai laikysiu tėvu, nes jis vyresnis už mane, o tuos, savo vienmečius, laikysiu broliais; jaunesnius už save – sūnumis...“.¹¹¹

Įdirbtos (personalizuotos) ir neįdirbtos (laukinės) žemės požiūriu įdomus XIV–XV a. rašytiniuose šaltiniuose sutinkamo termino „terra“ vertimas bei interpretacija. Istoriofografijoje įsigalėjusi nuostata, kad lotyniškųjų XIV a. tekstų terminas „terra“ yra verčiamas į lietuviškąjį „žemė“ ir interpretuojamas kaip ankstyvasis teritorinis-administracinis vienetas. Pastaruoju metu atlikti tyrimai leidžia teigti, kad toks požiūris nėra visiškai teisingas.¹¹² Abejotina, ar XIV–XV a. Lietuvoje galėjo egzistuoti topografiškai vientisi formalūs administraciniai-teritoriniai vienetai su aiškiai apibrėžtomis ribomis. Kitą vertus, pavyzdžiui, Hermano Vartbergės kronikos „terra“ greičiausiai yra tik lotyniškas kronikos autoriaus vokiečių kalbos ir prigimtinio mentaliteto atspindys. Taigi tuomet lotyniškasis „terra“ būtų vokiškojo „land“ atitikmuo ir reikštų ne teritorinį-administracinį vieneta, o tik kraštą ar teritoriją – kažkurio didesnio kaimo įdirbtos žemės plotus, skiriant juos

nuo „laukinio“ miško. XIV–XVIII a. bažnyčių fundacijose terminas „terra“ vartojamas panašia prasme¹¹³, pvz., „...donatio terrae Lukiany...“ (1468 m.) arba „...quator homines cum terra Lelkusi...“.¹¹⁴ Panašiai žodis „terra“ verčiamas ir K. Sirvydo žodyne: lenkiškai – „kráiná, kray“, lietuviškai – „szalis“. Viduramžių vakarų Europos raštijoje, viduramžiškoje kartografijoje rasime panašų „terra“ interpretavimą¹¹⁵ kaip „orbis terrarum“ – visų sukultūrintų žemių visumą.¹¹⁶

Žmogaus ir žemės santykis įdomiai atspindėtas XVI–XVIII a. toponimikos šaltiniuose. Bažnyčių inventoriuose¹¹⁷ parapijai priklausantys kaimai neretai surašomi remiantis dvarų inventoriais. Dėl šios priežasties atsiradavo vietovardžių dubliavimas – kaimai, kuriuose priklausomų valstiečių turėjo keli dvarininkai, paprastai būdavo kelis kartus pakartojami parapijos vietovardžių sąrašė, tarsi tai būtų atskiri tikrovės objektai. Personalizuotos žemės kontekste įdomūs ir XV–XVI a. žemės įsigijimo bei ekonominiai dvarų administravimo dokumentai, kuriuose matomas personalinės žemės priklausomybės virtimas teritorine nuosavybe. Pavyzdžiui, vienu atveju, kalbant apie pavaldžius žmones, vartojami asmenvardžiai (apie 1446 metus, „...tarnybą ir tuščią žemę, kurią prieš tai laikė Milius..., Dubingiuose gavo kažkoks Petrašas...“, o kitais atvejais tai yra tik abstraktūs asmenys: „...1482 m. Mikalojus Radvila Žemaitkiemio bažnyčiai dovanojo 8 žmones...“.¹¹⁸ Pirmuoju atveju galime kalbėti apie dviejų asmenų personalinius ryšius ir socialines interakcijas, kur vienas dalyvis kitus traktuoja kaip personalizuotus subjektus, antruoju – personalinių ryšių ir socialinės interakcijos nebelieka, nes perduodami tik abstraktūs fiziniai (depersonalizuoti) objektai. Lygiai taip pat su Valakų reforma svarbiausias dvaro administracinis vienetas – „tarnyba“ (asmuo su žeme) yra išstumiamas teritorinio ekonominio vieneto valako, kuris yra visiškai nesuasmenintas. Panašią situaciją matome ir LDK kariuomenės surašymuose, kur 1529 m. įvardijami tik lojalūs į karą atvykę žmonės, nepažymint jų teritorinės priklausomybės, o 1567 m. LDK kariuomenės surašyme jau aiškiai fiksuojama bajoro sąsaja su žeme, nurodant, iš kur atvykęs karys.

Taigi, iš esmės Valakų reforma įtvirtino topografiškai vientisos žemės valdos sampratą, nustatydama ir žemės valdos prioritetą ją dirbančio (dažniausia depersonalizuoto) baudžiauninko atžvilgiu. Tai turėję sukelti nemenkus pokyčius socialinio kapitalo požiūriu, nes dalis personalinių ryšių ir jais grįstų socialinių interakcijų turėjo būti pakeistos teritoriniais ryšiais ir teritorine nuosavybe grįstomis socialinėmis interakcijomis.

Tačiau tokia situacija buvo įmanoma tik didžiausiose latifundinio pobūdžio valdose ir tik tarp aukščiausių ir žemiausių socialinių sluoksnių žmonių. Tiesioginiams personaliniams ryšiams nutrūkus, socialinės interakcijos buvo užtikrinamos per tarpininkus, kurie buvo susiję personaliniais ryšiais tiek su vienu, tiek su kito socialinio sluoksnio žmonėmis. Tokiais socialinių interakcijų tarpininkais galėję būti jau minėtieji „viduriniojo sluoksnio“ atstovai – žiemionys ar valdą prižiūrintys pareigūnai (tijūnai, vietininkai ir pan.). Su LDK krikštu, plečiantis parapijų tinklui, personalinių ryšių ir socialinių interakcijų erdvėje atsirado dar vienas veikėjas – katalikų bažnyčia (kaip korporacija) ir dvasininkas kaip asmuo. Kaimo vietovėse dvasininkas taip pat galėjęs užimti tarpininko poziciją skirtingų socialinių sluoksnių žmonių socialinėse interakcijose.

Kitose (ne latifundinėse) valdose vienokie ar kitokie žemės, ekonomikos ir personalinių ryšių „rudimentai“ buvo išlaikyti ir po Valakų reformos. Ypač tarp smulkiųjų bajorų, kurių gyvenimo būdas ir socialinis statusas menkai skyrėsi nuo aplinkinių valstiečių. Nepaisant visuomenės socialinės diferenciacijos, aukštesniųjų ir žemesniųjų socialinių sluoksnių bendravimas išlaikė daugumą tiesioginių personalinių ryšių ir tiesioginių, net labai individualių, interakcijų. Tokio socialinio tinklo pavyzdžiu galėtų būti labai vėlyvas, žinomas net iš XVI–XVII a., t. y. visiškai socialiai segmentuotos LDK visuomenės, bičiulystės reiškinys tarp valstiečių ir smulkiųjų bajorų¹⁹, kas liudytų „rašytinės“ ir „pa-pročių“ tradicijos koegzistavimą LDK socialinėje, politinėje ir ekonominėje erdvėje.

Išvados

1. Istorinės geografijos ir kartografijos tyrimuose įsigalėjusi scientistinė paradigma neretai atskiria praeities erdvės tyrimus nuo praeities visuomenių socialinių tyrimų. Žmogaus, laiko ir erdvės atskyrimas neretai tampa nekorektiškų mokslinių interpretacijų priežastimi, kuomet istorinė erdvė suvokiama vadovaujantis mūsų, XX–XXI amžiaus žmonių, mentalinėmis kategorijomis. Mokslinių tyrimų požiūriu nemažiau svarbu yra tai, kiek konkrečioje bendruomenėje funkcionavusi mitinė erdvė darė poveikį realios, geografinės erdvės pažinimui ir suvokimui.

2. Aptardami istorinės erdvės diskursus pirmiausia turėtume skirti dvi erdvės dimensijas – makroerdvės ir mikroerdvės. Didžioji erdvė yra ne tiek geografinė sąvoka, kiek kosmologinė kategorija, išreiškiama religija, mitais ar ritualais ir geografiškai, ir nuo jų

priklausoma bei apibrėžiama sukultūrintos („savos“) ir laukinės („svetimos“) erdvės priešprieša. Mažoji erdvė yra tai, kas vyksta sukultūrintos, pažįstamos erdvės viduje, tai erdvė, kurioje asmuo kaupia empiriškai pagrįstą savo patirtį. Iš esmės tai yra ekologinė niša, apgyvendinta konkrečios bendruomenės, kuriai užtenka tos ekologinės nišos resursų.

3. Analizuojant erdvės ir asmens ryšius bei teritorijos sampratų kaitą istoriniais laikais perspektyvu pasitelkti Gerto Jano Hosperso kūrybinių erdvių teoriją, pagal kurią, vienos erdvės įgyja pranašumą prieš kitas jose gyvenančių žmonių kūrybiškumo dėka. Kūrybiškumas lemia natūralių kultūrinių-geografinių erdvių (mikroregionų) susiformavimą bei galios centrų iškilimą. Šioje teorijoje išryškinama idėja apie žmogaus ir erdvės santykį, kur svetima, laukinė erdvė tampa sukultūrinta, sava erdve tik dėl žmogaus kuriamosios veiklos. Tos pačios kuriamosios veiklos lieka svarbios ir kultūrinės erdvės išlaikymui. Tik jų dėka į gamtą linkstanti erdvė „sutramdoma“, neleidžiant jai vėl „sulaukėti“.

4. Aptardami viduramžių LDK žemėvaldą ir teritorializaciją negalime išleisti iš akių vieno svarbaus šios sistemos funkcionavimo bruožo – glaudesnių nei Vakarų Europoje asmens ir žemės sąsajų. Tai buvo sąlygota specifinės LDK pagoniškosios visuomenės korporacinės struktūros, kuri pakankamai ryškiai skyrėsi nuo to meto bizantine tradicija grįstos Rusios ar katalikiškosios Vakarų Europos visuomenės korporacinės struktūros. Rašto nenaudojančioje LDK pagoniškojoje visuomenėje svarbiausiu korporaciniu vienetu tapo neformalizuotais horizontaliais giminytės ryšiais susaistytų asmenų grupės (šėimos, giminės), o žemės nuosavybė buvo suvokiama kaip personalizuota „mano ir mano žmonių“ žemė.

5. Valakų reforma įtvirtino topografiškai vientisos žemės valdos sampratą su linijinio pobūdžio ribomis, kartu nustatydamą ir žemės valdos prioritetą ją dirbančio (dažniausiai depersonalizuoto) baudžiauninko atžvilgiu. Tai sukėlė nemenkus pokyčius socialinio kapitalo požiūriu, nes dalis personalinių ryšių ir jais grįstų socialinių interakcijų buvo pakeistos teritoriniais ryšiais ir teritorine nuosavybe grįstomis socialinėmis interakcijomis.

NUORODOS

1. Straipsnis parengtas vykdant projektą „Lietuvos valstybės ištakos Dubingių mikroregiono tyrimų duomenimis“ (projekto Nr. VP1-3.1-ŠMM-07-K-01-037), finansuojamą iš Europos Sąjungos fondų lėšų pagal 2007–2013 m. Žmogiškųjų išteklių plėtros

- veiksmų programos 3-ojo prioriteto „Tyrėjų gebėjimų stiprinimas“ VP1.3.1-ŠMM-07-K priemonę „Parama mokslininkų ir kitų tyrėjų mokslinei veiklai (visuotinė dotacija)“. Straipsnis parengtas pranešimo, skaityto 4-ajame prigimtinės kultūros seminare „Žemė juodoji: veldėmė, valda ir paveldėtosios vertybės“ (2013 m. kovo 16 d.), pagrindu. Už idėjas, patarimus, pastebėjimus ir diskusijas, kurios buvo svarbios rengiant straipsnį, dėkoju projekto kolegoms prof. Albinui Kuncevičiui, prof. Rimantui Jankauskui, Renaldui Augustinavičiui, Ramūnui Šmigelskui, taip pat dr. Vyktintui Vaitkevičiui, dr. Daivai Vaitkevičienei.
2. ECO, U. Tariamasis astronomijos. Iš: *Sukurti priešą ir kiti proginiai rašiniai*. Vilnius, 2011, p. 215–216.
  3. VAITKEVIČIUS, V. Kraštovaizdžio skaitymas su patirties žodynu. Iš: *Liaudies kultūra*, 2012, Nr. 4, p. 50–61.
  4. LAMBERG, M., HAKANEN, M. Afterword: Beyond Space? Iš: *Physical and Cultural Space in Pre-industrial Europe. Methodological Approaches to Spatiality*. Lund, 2011.
  5. ЛЮБОВСКИЙ, М. К. *Областное деление и местное управление литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского статута: исторические очерки*. Москва, 1892.
  6. JAKUBOWSKI, J. F. *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVI wieku. Część północna: objaśnienie do mapy*. Kraków, 1928.
  7. ŁOWMIAŃSKI, H. *Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*. Wilno, 1932.
  8. ПАШУТО, В. Т. *Образование Литовского государства*. Москва, 1959.
  9. MAKSIMAITIENĖ, O. *Lietuvos istorinės geografijos ir kartografijos bruožai*. Vilnius, 1991.
  10. WOJTKOWIAK, Z. *Lithuania transwilniensis saec. XIV–XVI. Podziały Litwy Polnocnej w późnym średniowieczu*. Poznań, 2005.
  11. BARANAUSKAS, T. *Lietuvos valstybės ištakos*. Vilnius, 2000.
  12. PETRAUSKAS, R. Ankstyvosios valstybinės struktūros Lietuvoje XIII amžiuje – XV amžiaus pradžioje. Iš: *Lietuvos istorijos studijos*. Vilnius, 2005.
  13. ČELKIS, T. Nuo teritorinio ruožo prie linijos: sienų sampratos pokyčiai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV–XVI amžiuje. Iš: *Lietuvos istorijos studijos*. Vilnius, 2008.
  14. KUNCEVIČIUS, A., LAUŽIKAS, R., RUTKAUSKAITĖ, I., ŠMIGELSKAS, R. *Radvilų rūmai Dubingiuose*. Vilnius, 2011; KUNCEVIČIUS, A., LAUŽIKAS, R., AUGUSTINAVIČIUS, R., ŠMIGELSKAS, R. Dubingių istorinė žemė – Rytų Lietuvos pilkapių kultūros ar lietuvių pilkapių teritorija? Iš: *Lituanistica: istorija, archeologija, kalba, literatūra, tautosaka, etnografija*. Vilnius, 2012, t. 58, nr. 1.
  15. AUGUSTINAVIČIUS, R. *Dubingių istorinės žemės teritorinė raida I–XV a. (archeologijos duomenimis)*. Rankraštis. Vilnius, 2013.
  16. ALEXANDROWICZ, S. *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*. Warszawa, 2012.
  17. KARVELIS, D., RAGAUSKIENĖ, R. *Iš Radvilų giminės istorijos: Dubingių kunigaikštystė 1547–1808 m.*, Vilnius, 2009. KARVELIS, D., RAGAUSKIENĖ, R. *1645 m. Juzefo Naronovičiaus - Naronskio Biržų kunigaikštystės žemėlapis: Radvilų valdos istorija ir kartografija*. Vilnius, 1997.
  18. BRIEDIS, M. *Vilnius: savas ir svetimas*. Vilnius, 2011.
  19. ВОЛЬТЕРЬ, Э. Где искать землю Нальщанскую Ипатьевской летописи? Iš: *Журнал Министерства Народного Просвещения*, № 5, 1900; ŽULKUS, V., KLIMKA, L. *Lietuvos pajūrio žemės viduramžiais*. Vilnius, 1989; ZABIELA, G. Nalšia Lietuvos valstybės kūrimosi išvakarėse. Iš: *Rytų Lietuva. Istorija, kultūra, kalba*. Vilnius, 1992. MUGUREVIČS, Ē. Hermanni de Wartberge Chronicon Livoniae über Litauen im Zusammenhang mit den Daten der Archäologie. Iš: *Archaeologia Lituana*, t. 7, 2006; GARLIAUSKAS, V. *XVII a. Molėtų bažnyčios krikšto ir santuokos metrikų knyga*. Vilnius, 2004; SIMNIŠKYTĖ–STRIMAITIENĖ A. *Kultūrinė dinamika Sėlos regione I–XIII a. po Kr.*, daktaro disertacija, Vilnius, 2004; BLIUJENĖ, A. Mikroregionas tarp Šilutės ir Priekulės bei Švėkšnos arba Lamatos žemė archeologiniais duomenimis. Iš: *Archaeologia Lituana*, Vilnius, t. 4, 2003.
  20. GARLIAUSKAS, V. *XVII a. Molėtų bažnyčios krikšto ir santuokos metrikų knyga*. Vilnius, 2004.
  21. DAUGIRDAS, V. *Lietuvos teritorinio administracinio suskirstymo istorinė geografinė analizė* (daktaro disertacija). Vilniaus universitetas, 2007; TUČAS, R. *Lietuvos teritorijos apgyvenimo raida I–XII a.* (daktaro disertacija). Vilniaus universitetas, 2012.
  22. HAKANEN, M. The Reach of Power. Iš: Lamberg, M., Hakanen, M., Haikari, J., eds. *Physical and Cultural Space in Pre-industrial Europe. Methodological Approaches to Spatiality*. Lund, 2011.
  23. GUREVIČIUS, A. *Viduramžių kultūros kategorijos*. Vilnius, 1989.
  24. ВУГЛИК, І. Прастора у міфе. Iš: *Энцыклапедычны слоўнік міфалогія беларусаў*. Мінск, 2011.
  25. ECO, U. Sukurti priešą. Iš: *Sukurti priešą ir kiti proginiai rašiniai*. Vilnius, 2011.
  26. GUREVIČIUS, A. *Viduramžių kultūros kategorijos*. Vilnius, 1989.
  27. SNELL, K. D. M. The Culture of Local Xenophobia. Iš: *Social History*. Taylor and Francis, Vol. 28, No. 1, 2003.
  28. LAMBERG, M., MAKINEN, M., UOTILA, M. A Rural Living Sphere. Iš: *Physical and Cultural Space in Pre-industrial Europe. Methodological Approaches to Spatiality*. Lund, 2011.
  29. GUREVIČIUS, A. *Viduramžių kultūros kategorijos*. Vilnius, 1989.
  30. KORPELA, J. In Deep, Distant Forests. Iš: *Physical and Cultural Space in Pre-industrial Europe. Methodological Approaches to Spatiality*. Lund, 2011.
  31. MATVEJEVIČ, P. *Viduržemio jūros brevijorius*. Vilnius, 2012. Šiuo požiūriu būtų įdomūs Juodosios, Raudonosios ir Baltosios Rusios istorinių pavadinimų atsiradimo ir raidos tyrimai.
  32. ELIADE, M. *Šventybė ir pasaulietiškasumas*. Vilnius, 1997.
  33. VAITKEVIČIUS, V. *Senosios Lietuvos šventvietės: Aukštaitija*. Vilnius, 2006.
  34. HAMILTON, S., SPICER, A. Defining the Holy – Sacred Space in Medieval And Early Modern Europe. Iš: *Sacred Space in Early Modern Europe*. Cambridge, 2005.
  35. ДУЧЫЦ, Л. У., КЛИМКОВІЧ, І. Я. *Сакральная географія Беларусі*. Мінск, 2011.
  36. JOHNSON, M. *Ideas of Landscape*. Willey, 2006.
  37. Žemė. Iš: *Lietuvių kalbos žodynas*. [interaktyvus]. Vilnius, 2013. Prieiga internetu: <<http://www.lkz.lt/startas.htm>>.
  38. Kūrybiškumas straipsnyje suprantamas ne tiek meninės kūrybos prasme, kiek kaip bet kuri kuriamoji žmogaus veikla, individo polinkis į naują, originalų ar novatorišką ko nors komponavimą, modeliavimą ar mąstymą, kurio dėka iš žinių ir patirties atsiranda naujovės.
  39. HOSPERS, G. J. Creative cities: Breeding places. Iš: *Knowledge economy. Knowledge, Technology and Policy*, 16 (3), 2003.

40. PRIGOGINE, I. *Tikrumo pabaiga: laikas, chaosas ir nauji gamtos dėsniai*. Vilnius, 2006.
41. XX a. pabaigoje – XXI a. pradžioje išplėtotas transportas bei informacijos ir komunikacijos technologijos leidžia fiziškai per vieną dieną nukeliauti ir sutvarkyti reikalus nuo Vilniaus iki Londono; kitą vertus, daugumą reikalų galime sutvarkyti virtualioje erdvėje. Erdvės komunikacinių ribų išsiplėtimas yra viena globalizacijos priežasčių, tačiau tai nepaneigia komunikacinę paradigmą grįstos erdvės struktūravimo. Nors globalųjį pasaulį kanadiečių mokslininkas Maršalas McLuhanas ir apibūdino gražia „globalaus kaimo“ metafora – esą dėl technologijų plėtros visas pasaulis virsta „globaliuoju kaimu“, tačiau naujų komunikavimo technologijų sukūrimas nepaneigia ir nesunaikina ankstesniųjų. Taikydami komunikacinę paradigmą šių dienų pasaulio teritorializacijai galime kalbėti apie skirtingomis technologijomis grįstus komunikacijos lygius, kurie sąlygoja skirtingas teritorines erdves, nuo nedidelių erdvių, kurios nulemtos „priešistorinės“ komunikacijos, keliaujant pėsčiomis, iki tikrojo „globalaus kaimo“ internete.
42. KUNCEVIČIUS, A., LAUŽIKAS, R., AUGUSTINAVIČIUS, R., ŠMIGELSKAS, R. Dubingių istorinė žemė – Rytų Lietuvos pilkapių kultūros ar lietuvių pilkapių teritorija? Iš: *Lituanistica: istorija, archeologija, kalba, literatūra, tautosaka, etnografija*. Vilnius, 2012, t. 58, nr. 1.
43. AUGUSTINAVIČIUS, R. *Dubingių istorinės žemės teritorinė raida I–XV a.* (archeologijos duomenimis). Rankraštis. Vilnius, 2013, p. 59-60.
44. Rytų Lietuvos apibrėžimas yra detalai išanalizuotas straipsnyje KUNCEVIČIUS, A., LAUŽIKAS, R., AUGUSTINAVIČIUS, R., ŠMIGELSKAS, R. Rytų Lietuvos teritorinis modelis I–XV a. Iš: *Lietuvos archeologija*, t. 38, 2013.
45. Ten pat.
46. VAITKEVIČIUS V. Examining layout tendencies of East Lithuanian barrows. Iš: *Interarchaeologia/2*, Vilnius-Helsinki-Riga-Tartu, 2007.
47. HAMEROW, H. *Early medieval settlements. The Archaeology or Rural Communities in North-West Europe 400–900*. Oxford, 2007.
48. VENGRYTĖ-JANAVIČIENĖ, E. Kitataučiai lietuvių liaudies talalinėse. Iš: *Tautosakos darbai*. T. XXVII, 2004.
49. ZABIELA, G. *Lietuvos medinės pilys*. Vilnius, 1995; МЕДВЕДЕВ, А. М. *Верхнее понеманье в железном веке и раннем средневековье*. Минск, 2011.
50. ZINKEVIČIUS, Z. Lietuvių asmenvardžių sąveika. Iš: *Baltistika*. T. XLIV(1). Vilnius, 2009.
51. JABLONSKIS, K. *XVI amžiaus Lietuvos inventoriai*. Kaunas, 1934.
52. KUNCEVIČIUS, A., LAUŽIKAS, R., RUTKAUSKAITĖ, I., ŠMIGELSKAS, R. *Radvilų rūmai Dubingiuose*. Vilnius, 2011.
53. Ten pat.
54. GUDAS, K., KASPERAVIČIUS, A. *Panevėžys nuo XVI a. iki 1990 m.* Panevėžys, 2003.
55. JUČAS, M. *Lietuvos paraprijos XV–XVIII a.* Vilnius, 2007, p. 103.
56. MISIUS, K., ŠINKŪNAS, R. *Lietuvos katalikų bažnyčios*. Vilnius, 1993.
57. Lentelė parengta pagal autoriaus surinktą istorinę medžiagą, taip pat pagal: 1522 m. Vilniaus vyskupijos paraprijų sąrašas (už medžiagą iš 1522 m. sąrašo dėkoju kolegai dr. Liudui Jovaišai). *Acta synodi Dioecesis Vilmensis...* Vilnius, 1669. *Synodus dioecisana Vilmensis...* Vilnius, 1744. MISIUS, K., ŠINKŪNAS, R. *Lietuvos katalikų bažnyčios*. Vilnius, 1993. JUČAS, M. *Lietuvos paraprijos XV–XVIII a.* Vilnius, 2007. GARLIAUSKAS, V., JOVAIŠA, L., LAUŽIKAS, R., PACEVIČIUS, A. *Molėtų dekanato bažnyčių archyvai ir bibliotekos*. [Elektroninis optinis diskas]. Vilnius, 2009. PRAŠMANTAITĖ, A. Giedraičių bažnyčios raišdos peripetijos: tarp faktų ir legendų. Iš: *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*. T. 33, Vilnius, 2010. BARONAS, D. Kur stovėjo pirmosios septynios Jogailos bažnyčios Lietuvoje? Ar septynios? Iš: *Kultūros barai*, 2010, Nr. 10.
58. HAKANEN, M. The Reach of Power. In: Lamberg, M., Hakanen, M., Haikari, J., eds. *Physical and Cultural Space in Pre-industrial Europe. Methodological Approaches to Spatiality*. Lund, 2011.
59. JABLONSKIS, K. *XVI amžiaus Lietuvos inventoriai*. Kaunas, 1934.
60. DUBONIS, A., BARONAS, D., PETRAUSKAS, R. *Lietuvos istorija, III tomas. XIII a. – 1385 m.: valstybės iškilimas tarp Rytų ir Vakarų*. Vilnius, 2011.
61. ČELKIS, T. *Valdžia ir erdvė: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorializacijos procesas XIV–XVI a.* Daktaro disertacija. Humanitariniai mokslai, istorija (05 H). Vilniaus universitetas, 2011.
62. KATAJALA, K. Maps, borders and State-building. Iš: Lamberg, M., Hakanen, M., Haikari, J., eds. *Physical and Cultural Space in Pre-industrial Europe. Methodological Approaches to Spatiality*. Lund, 2011.
63. Ten pat.
64. BREEZE, D. *The Frontiers of Imperial Rome*. Barnsley, 2011.
65. ČELKIS, T. *Valdžia ir erdvė: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorializacijos procesas XIV–XVI a.* Daktaro disertacija. Humanitariniai mokslai, istorija (05 H). Vilniaus universitetas, 2011, p. 27.
66. Ten pat.
67. Ten pat.
68. GIRININKAS, A., SEMĖNAS, V. XIII a. Rėkučių gynybinis įrenginys. Iš: *Kultūros paminklai*, 1995, t. 2, p. 28–35; MEURKENS, L. The late medieval/Early Modern reuse of prehistoric barrows as execution sites in the southern part of the Netherlands. Iš: *Journal of Archaeology in the Low Countries*. [interaktyvus]. 2010. Prieiga internetu: <<http://dpc.uba.uva.nl/cgi/t/text/getpdf?c=jalc;idno=0202a01>>.
69. VAITKEVIČIUS, V. *Senosios Lietuvos šventvietės. Žemaitija*. Vilnius, 1998, p. 9–18; ANTONEN, V. *Mitä tutkimista pyhässä?* [interaktyvus]. 1996. Prieiga internetu: <<http://www.tieteessatapahtuu.fi/796/anttonen.html>>.
70. KATAJALA, K. Maps, borders and State-building. Iš: Lamberg, M., Hakanen, M., Haikari, J., eds. *Physical and Cultural Space in Pre-industrial Europe. Methodological Approaches to Spatiality*. Lund, 2011.
71. WOJTKOWIAK, Z. *Lituania Transvilmensis saec. XIV–XVI*. Poznan, 2005.
72. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Metryka Litewska. (toliau AGAD-ML). Bylos Nr. 191 A – 209.
73. Lentelė parengta pagal autoriaus surinktą istorinę medžiagą, taip pat pagal: WOJTKOWIAK, Z. *Litwa Zawilejska w XV i pierwszej połowie XVI w.* Poznan, 1980; WOJTKOWIAK, Z. *Lituania Transvilmensis saec. XIV–XVI*. Poznan, 2005; ЛЮБАВСКИЙ, М.К. *Областное деление и местное управление литовско-русского государства ко времени издания Первого*

- Литовского статута: исторические очерки.* Москва, 1892; JAKUBOWSKI, J.F. *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVI wieku. Część północna: objaśnienie do mapy.* Kraków, 1928; ŁOWMIAŃSKI, H. *Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego.* Wilno, 1932; ПАШУТО, В.Т. *Образование Литовского государства.* Москва, 1959; MAK-SIMAITIENĖ, O. *Lietuvos istorinės geografijos ir kartografijos bruožai.* Vilnius, 1991; DAUGIRDAS, V. *Lietuvos teritorinio administracinio suskirstymo istorinė geografinė analizė* (daktaro disertacija). Vilniaus universitetas, 2007; TUČAS, R. *Lietuvos teritorijos apgyvenimo raida I–XII a.* (daktaro disertacija). Vilniaus universitetas, 2012.
74. PUHAKKA, K. *Theology and Map Publishing.* Iš: Lamberg, M., Hakanen, M., Haikari, J., eds. *Physical and Cultural Space in Pre-industrial Europe. Methodological Approaches to Spatiality.* Lund, 2011.
75. BUISSERET, D. *The Mapmakers' Quest – Depicting New Worlds in Renaissance Europe.* Oxford, 2003.
76. PUHAKKA, K. *Theology and Map Publishing.* Iš: Lamberg, M., Hakanen, M., Haikari, J., eds. *Physical and Cultural Space in Pre-industrial Europe. Methodological Approaches to Spatiality.* Lund, 2011.
77. KATAJALA, K. *Maps, borders and State-building.* Iš Lamberg, M., Hakanen, M., Haikari, J., eds. *Physical and Cultural Space in Pre-industrial Europe. Methodological Approaches to Spatiality.* Lund, 2011.
78. Ten pat.
79. KUNCEVIČIUS, A., LAUŽIKAS, R., AUGUSTINAVIČIUS, R., ŠMIGELSKAS, R. Rytų Lietuvos teritorinis modelis I–XV a. Iš: *Lietuvos archeologija*, t. 38, 2013.
80. Plačiau apie Dubingių mikroregiono teritorializacijos tyrimus priešistorės laikotarpiu rašoma: KUNCEVIČIUS, A., LAUŽIKAS, R., AUGUSTINAVIČIUS, R., ŠMIGELSKAS, R. Rytų Lietuvos teritorinis modelis I–XV a. Iš: *Lietuvos archeologija*, t. 38, 2013; AUGUSTINAVIČIUS, R. *Dubingių istorinės žemės teritorinė raida I–XV a.* (archeologijos duomenimis). Rankraštis. Vilnius, 2013.
81. LATVIS, H., VARTBERGĖ, H. *Livonijos kronikos.* Vilnius, 1991.
82. Ten pat.
83. Ten pat.
84. Lietuvių kalbos žodyne greta šiais laikais labiau paplitusios žodžio „gudas“ reikšmės „...baltarusis (kartais lenkas ar rusas...“ pateikiamos taip pat šio straipsnio kontekste labai įdomios reikšmės: „...kitos tarmės žmogus...“; „...kūdikis be vardo [nekrikštytas]...“. *Lietuvių kalbos žodynas.* [interaktyvus]. Vilnius, 2013. Prieiga internetu: <<http://www.lkz.lt/startas.htm>>.
85. Lietuvių kalbos žodyne pateikiamos tokios straipsnio kontekstui įdomios žodžio „mozūras“ reikšmės: „...mozūruoti - kalbėti lenkišku akcentu...“; „...sumozūrėti - sulenkėti...“. *Lietuvių kalbos žodynas.* [interaktyvus]. Vilnius, 2013. Prieiga internetu: <<http://www.lkz.lt/startas.htm>>.
86. Lietuvių kalbos žodyne pateikiamos tokios straipsnio kontekstui įdomios žodžio „žemaitis“ reikšmės: „...iš Žemaičių krašto kilęs žmogus...“; „...svetimos tarmės žmogus, nevietinis gyventojas...“. *Lietuvių kalbos žodynas.* [interaktyvus]. Vilnius, 2013. Prieiga internetu: <<http://www.lkz.lt/startas.htm>>.
87. GARLIAUSKAS, V. *XVII a. Molėtų bažnyčios krikšto ir santuokos metrikų knyga.* Vilnius, 2004.
88. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Radziwillow. (toliau AGAD-AR). Dz. XI, Nr. 9
89. WOJTKOWIAK, Z. *Litwa Zawilejska w XV i pierwszej połowie XVI w.* Poznan, 1980.
90. JABLONSKIS, K. *XVI amžiaus Lietuvos inventoriai.* Kaunas, 1934.
91. KARVELIS, D., RAGAUSKIENĖ, R. *Iš Radvilų giminės istorijos: Dubingių kunigaikštystė 1547–1808 m.* Vilnius, 2009.
92. MAARAMEN, P. *Landscapes of Power.* Iš: Lamberg, M., Hakanen, M., Haikari, J., eds. *Physical and Cultural Space in Pre-industrial Europe. Methodological Approaches to Spatiality.* Lund, 2011.
93. WOJTKOWIAK, Z. *Litwa Zawilejska w XV i pierwszej połowie XVI w.* Poznan, 1980.
94. Šios altarijos fundacinis pergamentas yra išlikęs ir saugomas Lietuvos Mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyriuje (toliau MAB).-F. 3.-b. 68. Pergamentas aprašytas ir dalis teksto publikuota kn. JASAS, R. *Pergamentų katalogas.* Vilnius, 1980. Altarija buvo šalia Stirno (Styrnovo) ežero, vadinama Bijutiškio palivarku. Šią altariją Dubingių katalikai prarado reformacijos plitimo metais. Ji XVII a. II p. kažkokiu būdu atiteko Inturkės valstybiniam dvarui, jau kaip Altarijos užusienis. Šis užusienis 1854 m. buvo nupirktas Bijutiškio dvaro savininkų Giedraičių. Užusienis sunyko po Pirmojo pasaulinio karo, Lietuvos Respublikos metais.
95. Jai priklausė ir Styrnovo (Stirno) ežeras. Ši altarija taip pat buvo prarasta reformacijos metais, bet teismo keliu 1646 m. Dubingių klebono susigrąžinta ir išlikusi iki pat XIX a.
96. AGAD-AR. Dz. XXV, Nr. 918. 97. AGAD-AR. Dz. XI, Nr. 9.
98. KARVELIS, D., RAGAUSKIENĖ, R. *Iš Radvilų giminės istorijos: Dubingių kunigaikštystė 1547–1808 m.,* Vilnius, 2009.
99. Ten pat.
100. WOJTKOWIAK, Z. *Lituania Transviltensis saec. XIV–XVI.* Poznan, 2005.
101. AGAD-ML, byla Nr. 209. Taip pat KARVELIS, D., RAGAUSKIENĖ, R. *Iš Radvilų giminės istorijos: Dubingių kunigaikštystė 1547–1808 m.,* Vilnius, 2009.
102. PIETKEWICZ, K. *Najstarszy inwentarz dóbr radziwiłłowskich z 1528 r.* Iš: *Lituanio- Slavica Posnaniensia.* Poznań, t. 1, 1985.
103. Lentelė parengta pagal autoriaus surinktą istorinę medžiagą, taip pat pagal: WOJTKOWIAK, Z. *Litwa Zawilejska w XV i pierwszej połowie XVI w.* Poznan, 1980; WOJTKOWIAK, Z. *Lituania Transviltensis saec. XIV–XVI.* Poznan, 2005; LDK kariuomenės 1567 m. surašymas. Лета Божого нароженья 1567 року. Попис войска земского Великого князства Литовского, которые збиралися за уфалого сойму Городенского на местцо, через листы короля его милости назначное, к Молодечну, которому збиранию час был од короля его милости зложон на Семую субботу, недавно прошлую. А почали збирати и пописыватися в Красном Селе перед его милостью паном гетманом паном \ Григорьем Александровичем Ходкевича, паном виленским, гетманом наивышшим Великого князства Литовского, старостою городенским, державцою могилевским, через мене, служебника его милости Стефана Якимовича списано. Iš: *Русская историческая библиотека.* Т. 33: Литовская метрика. Петроград, 1915.
104. JABLONSKIS, K. *XVI amžiaus Lietuvos inventoriai.* Kaunas, 1934.

105. AGAD-AR. Dz. XXIII, Teka 1, Plik 4.
106. Национальный исторический архив Беларуси (toliau BNIA). F. 694, Ap. 4, b. 934.
107. AGAD-ML, byla Nr. 209.
108. KATAJALA, K. Maps, borders and State-building. Iš: Lamberg, M., Hakanen, M., Haikari, J., eds. *Physical and Cultural Space in Pre-industrial Europe. Methodological Approaches to Spatiality*. Lund, 2011.
109. DUBONIS, A., BARONAS, D., PETRAUSKAS, R. *Lietuvos istorija. III tomas. XIII a. – 1385 m.: valstybės iškilimas tarp Rytų ir Vakarų*. Vilnius, 2011, p. 273–274.
110. KIAUPIENĖ, J., PETRAUSKAS, R. *Lietuvos istorija. IV tomas. Nauji horizontai: dinastija, visuomenė, valstybė*. Vilnius, 2009.
111. VĖLIUS, N. *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. Nuo seniausių laikų iki XV amžiaus pabaigos*. Vilnius, t. 1, 1996, p. 390.
112. KUNCEVIČIUS, A., LAUŽIKAS, R., AUGUSTINAVIČIUS, R., ŠMIGELSKAS, R. Rytų Lietuvos teritorinis modelis I–XV a. Iš: *Lietuvos archeologija*, t. 38, 2013.
113. JUČAS, M. *Lietuvos parapijos XV–XVIII a.* Vilnius, 2007.
114. FIJALEK, J., SEMKOWICZ, W. *Codex diplomaticus Ecclesiae Cathedralis necnon Dioeceseos Vilnensis 1387–1468*. Kraków, vol. 1, fasc. 1, 1932.
115. HAMEROW, H. *Early medieval settlements. The Archaeology of Rural Communities in North-West Europe 400–900*. Oxford, 2007.
116. ECO, U. Tariamios astronomijos. Iš: *Sukurti priešą ir kiti proginiai rašiniai*. Vilnius, 2011.
117. *Synodus diocesana Vilnensis...* Vilnius, 1744.
118. KARVELIS, D., RAGAUSKIENĖ, R. *Iš Radvilų giminės istorijos: Dubingių kunigaikštystė 1547–1808 m.* Vilnius, 2009.
119. KIAUPIENĖ, J., PETRAUSKAS, R. *Lietuvos istorija. IV tomas. Nauji horizontai: dinastija, visuomenė, valstybė*. Vilnius, 2009, p. 293.

RESEARCH PAPERS : 4th Indigenous Culture Seminar

Land and person: occupying space in the Dubingiai micro-region in the 14–16th c. 1

Rimvydas LAUŽIKAS

The object of this article is the perception of a geographical area through a person's relationship with space. The aim of this research is, through a single micro-region's (Dubingiai micro-region) development, to highlight and discuss some of the historical discourses on space as a means of organising knowledge, ideas and experience, linked to specific historical contexts and which would serve as a basis for different interpretations of reality.

In discussing historical discourses on space we should distinguish between two dimensions of space — macro (large) and micro (small) space. Large space is not so much a geographical concept as a cosmological category, dependent on and expressed through religion, myths and rituals, and geographically defined through the contraposition of cultivated (“personal”) and wild (“foreign”) space. Small (micro) space is what happens within the cultivated, familiar space; it is the space where a person accumulates their empirically-based experience. Basically, it is an ecological niche inhabited by a particular community, which can thrive on that ecological niche's resources.

In analysing the relationship between space and the individual, as well as the development of the concept of territory in historical times, it is viable for us to use Gert-Jan Hospers' creative spaces theory, according to which a space gains advantage over other spaces through the creativity of the people who live within it. Creativity results in the formation of cultural-geographical spaces (micro-regions) and power centres emerge. This theory highlights the idea of the relationship between man and space, where foreign,

wild space becomes domesticated, personal space only through people's creative activities. That same creative activity remains important in maintaining the cultural space. Only thanks to them can space leaning towards nature be “tamed”, not allowing it to once again “go wild”.

While discussing land ownership and territorialisation in the medieval Grand Duchy of Lithuania, we cannot let out of sight one important feature of the functioning of this system — a greater relationship between the individual and the land, as compared to Western Europe. This was caused by the specific pagan public corporate structure of the Grand Duchy, which rather significantly differed from the corporate structure of Western Europe and Rus, which was based on the Byzantine tradition. In the pagan society of the GDL, which did not have a system of writing, the major corporate unit was the groups of individuals bound by non-formalised horizontal ties of kinship, while ownership of the land was seen as a personalised “mine and my people's” land.

The Wallach reform consolidated the topographically homogeneous land ownership concept with linear boundaries, at the same time identifying the priority of land ownership in the eyes of the farmer (often depersonalised) working it. This brought on considerable changes in terms of social capital, as part of the personal relations and the social interaction based on them were replaced by territorial relations and social interaction based on territorial property.

After the article a discussion is published, during which this topic was expanded on, questions asked by the seminar's participants were answered.

Vilniaus universiteto Komunikacijos fakultetas,
Saulėtekio al. 9, I rūmai, LT-10222 Vilnius.
El. p.: rimvydas.lauzikas@kf.vu.lt

Gauta 2013-08-01, įteikta spaudai 2013-10-30